The Greek Review of Social Research

Vol 28 (1976)

28 Γ'

Η δημοκρατική ιδεολογία στην αρχαία Ελλάδα

Γιώργος Δ. Κοντογιώργης

doi: [10.12681/grsr.347](https://doi.org/10.12681/grsr.347)

Copyright © 1976, Γιώργος Δ. Κοντογιώργης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Κοντογιώργης Γ. Δ. (1976). Η δημοκρατική ιδεολογία στην αρχαία Ελλάδα. *The Greek Review of Social Research*, 28, 219–234. <https://doi.org/10.12681/grsr.347>

ή δημοκρατική ιδεολογία στην 'Αρχαία 'Ελλάδα

του
Γιώργου Δ. Κοντογιώργη

Έντ. Έπιμελητή ΠΑΣΠΕ

Τό θεμελιακό πρόβλημα για μιὰ ἀρχαιοελληνική κοινωνία είναι ή ἐλευθερία, δηλαδή ή πραγματική δυνατότητα αὐτοπροσδιορισμοῦ τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς κάτω ἀπὸ συνθήκες ἰσότητος, ἐξω ἀπὸ ὁποιασδήποτε μορφῆς καταναγκασμοῦ.

Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ή ἐλευθερία εἶναι μιὰ ἀπολαυση, καὶ ή ἱκανοποίησή της πρέπει νὰ εἶναι ὁ βασικὸς στόχος κάθε πολιτικῆς κοινωνίας. Δὲν εἶναι τυχαῖο συνεπὼς ὅτι στὴν ἀρχαιότητα ή ἔννοια τῆς πόλης συνδέεται μὲ τὰ μέλη της ἄλλον παρὰ μὲ τὸν ἐδαφικὸ ὥρο ποὺ καλύπτει.¹ Ἐκεῖνο ποὺ ἐνδιαφέρει πρωταρχικά εἶναι ή φύση τῆς συλλογικῆς συγκρότησης τῆς κοινωνίας, μ' ἄλλα λόγια ή θέση τοῦ ἀτόμου-μέλους στὶς σχέσεις του μὲ τὰ ἄλλα ἄτομα-μέλη καὶ μὲ τὸ κοινωνικὸ σύνολο· καὶ κατὰ δεύτερο λόγο ή ὁποιαδήποτε κρατικὴ ὀργάνωση ποὺ ἐπέβαλε περιστασιακά ή μόνιμα ή πολιτικὴ ἐξουσία.

Μὲ βάση τὶς ἐκτιμήσεις αὐτὲς για τὴν ἐλληνική πραγματικότητα, μπορούμε νὰ δεχθοῦμε τὴν ὑπάρξη δύο θεμελιωδῶν ἐκδηλώσεων τῆς ἐλευθερίας: τῆς μιᾶς ποὺ ἔχει για στόχο τὴν προσωπικὴ καὶ κοινωνικὴ αὐτονομία τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς ἄλλης ποὺ ἀποσκοπεῖ στὴν πολιτικὴ του αὐτονομία καὶ στὴ διανομή τῆς «πολιτικῆς φήμης». Ἡ πρώτη μπορούμε νὰ ποῦμε πὼς συμπίπτει ἐννοιολογικά μὲ τὴ σύγχρονη ἀντίληψη τῆς ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἐλευθερίας, ἐνὼ ή δεύτερη, ἀδιανόητη για τὸν σημερινὸ ἄνθρωπο, γνωστὴ σὰν πολιτικὴ ἐλευθερία, ταυτίζεται μὲ τὴν ἔννοια τῆς αὐτοκυβέρνησης: αὐτοκυβέρνησης ὑπὸ εὐρεία ἔννοια, δηλ. συγκέντρωσης τῆς πραγματικῆς ἐξουσίας για λήψη ἀποφάσεων καὶ για καταναγκασμὸ πάνω στὰ μέλη τῆς πολιτικῆς κοινωνίας σὰν σύνολο. Τέλος, αὐτοκυβέρνηση ὑπὸ στενὴ ἔννοια, ποὺ προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν ἀρχή τῆς περιοδικότητος στὴ διαδοχὴ τῶν ἀξιωμάτων, διοικητικῶν καὶ ἐκτελεστικῶν τῶν ἀποφάσεων. Ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία ὑπὸ στενὴ ἔννοια συνδέεται συνεπὼς μὲ τὴν κοινωνικὴ φήμη ποὺ παρέχει ή πολιτικὴ δράση καὶ ή συμμετοχὴ τοῦ πολίτη, μέλους τῆς συγκεκριμένης κοινωνίας, στὶς ἀρχές.²

Τὸ αἶτημα τῆς ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἐλευθερίας εἶναι γενικὸ καὶ ἐνδιαφέρει, λίγο ή πολὺ, ὅλα τὰ κοινωνικά στοιχεῖα ή τάξεις, σ' ὅλες τὶς ἐποχές. Ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία ὑπὸ στενὴ ἔννοια εἶναι ἐπίσης ἀνάγκη ἀείπαρκτη, ἀλλὰ περιορισμένη σ' ἓνα στενὸ κύκλο πολιτῶν, αὐτῶν ποὺ διαθέτουν τὶς ἀναγκαῖες πολιτικὲς προσόδους (οἰκονομικὴ δύναμη, σχόλη, εἰδικὲς γνώσεις, κλπ.). Ἀντίθετα ή πολιτικὴ ἐλευθερία στὴν πλατειὰ τῆς ἔννοια μπορεῖ

1. Βλ. Θουκυδίδης, VII, 77, 4-5· IV, 8· Ξενοφῶντα, Ἑλληνικά, I, 6, 24.

2. Βλ. Ἀριστοτέλη, Πολιτικά, 1311α, 18-20 «... ἐκ γὰρ τούτων (τῶν γνωρίμων) συμβαίνει γίνεσθαι καὶ τὰς ἐπιβουλὰς, τῶν μὲν ἄρχειν αὐτῶν βουλομένων, τῶν δὲ μὴ δουλεῦν».

νά ἀποτελέσει αἴτημα καὶ ἀντικείμενο ἀπόλαυσης, εἴτε ὀλίγων πολιτικῶν φιλοδόξων, εἴτε τῶν περισσοτέρων, λ.χ. μιᾶς τάξης, εἴτε τοῦ συνόλου λίγο πολὺ τοῦ λαοῦ.

Ἡ τελευταία, ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία ὑπὸ εὐρεῖα ἔννοια, ἔχει προσδιοριστικὴ σημασία γιὰ τὴ δομὴ τῆς κρατικῆς ὀργάνωσης. Ἀνάλογα μὲ τὸ περιεχόμενο καὶ τὴν «ἀκροαματικότητά της» θὰ καθορισθεῖ ἡ μορφή τῆς ἐξουσίας σὰν αὐτόνομη κυβερνητικὴ ὄντοτητα διακεκριμένη ἀπὸ τὴν πολιτικὴ κοινωνία, ἡ ἀπλῶς σὰν μιὰ μέθοδος γιὰ τὴ θέση σὲ λειτουργία τῆς πολιτικῆς διαδικασίας ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν πολιτικὴ κοινωνία.

Θεωροῦμε πὼς μόνο πάνω σ' αὐτὴ τὴ βάση τῆς διαλεκτικῆς ἀντιμετώπισης τῆς ἐλευθερίας καὶ σὲ ἄμεση συνάρτηση μὲ τὶς παραγωγικές, κοινωνικὲς καὶ πολιτιστικὰς συνθήκες, τὸ βαθμὸ ἀνάπτυξης τοῦ ἐπικοινωνιακοῦ συστήματος, κλπ.—ποὺ τελικὰ θὰ καθορίσουν μὲ τὴ σειρά τους τὸ ποιοτικὸ καὶ ποσοτικὸ περιεχόμενο τῆς ἐλευθερίας ὅπως θὰ ἰδωθεῖ ἀπὸ τὴ σκοπιά τῶν διαφόρων κοινωνικῶν στοιχείων ἢ τάξεων—εἶναι δυνατὴ ἡ σωστὴ κατανόηση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς πραγματικότητας, ἀλλὰ καὶ ὅποιασδήποτε ἄλλης περιόδου τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ἐξέλιξης τῆς ἀνθρωπότητας.

I. τὸ κοινωνικὸ περιεχόμενο τῆς δημοκρατικῆς ἰδεολογίας

A. Πρῶτὴ ἡ δημοκρατικὴ ἰδεολογία ἔθεσε τὸ πρόβλημα τῆς φτώχειας σ' ὅλην τὴν ἑκταστή, ἀντιτάσσοντάς το στὴ διαφθορά καὶ στὸν ἐγωϊσμό τῆς εὐγένειας, καὶ κατόρθωσε νὰ προτείνει ὀλικὲς λύσεις.¹ Ὁ Ἀριστοφάνης² βάζει κάπου τὴ φτώχεια νὰ κατηγορεῖ τὸν πλοῦτο ὅτι εἶναι «ἡ αἰτία τῆς εὐδαιμονίας του». Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρεται συχνά στὴν ἄθλια κατάστασιν τῶν φτωχῶν καὶ στὴν ἀπειλὴ ποὺ ἐγκυμονεῖ ἡ ἀνισοδιανομὴ τοῦ πλούτου, εἴτε στὴ δημοκρατικὴ εἴτε στὴν ὀλιγαρχικὴ πολιτεία.³ Γιατὶ ἡ φτώχεια, κατ' αὐτὸν, δὲν εἶναι γνῶρισμα μόνον τῆς ὀλιγαρχίας: «γιατὶ μιὰ τέτοια κατάστασις νὰ ἀποτελεῖ γνῶρισμα τῆς ὀλιγαρχικῆς πολιτείας μάλλον καὶ ὅχι τῆς λαοικονικῆς ἢ ὅποιασδήποτε ἄλλης, τῆς ὁποίας οἱ πολῖτες δὲν ἔχουν ὅλοι ἴσες περιουσίες».

1. Δὲν ἀναφερόμαστε στοὺς γεωπολιτικούς, ἢ κλιματολογικούς, ἢ καὶ σ' ἄλλους ἀντικειμενικοὺς παράγοντες, γιατί εἶναι δεδομένοι καὶ ἀμετάβλητοι στὸν ἐλληνικὸ χῶρο καὶ στὸ χρόνον.

2. Ἀριστοτέλης, *Ῥητορική*, 1390b, 32-34: *Ἀθηναίων Πολιτεία*, II, 2, V, 3, VI, 1: *Πολιτικά*, 1270a 18. Πρέπει νὰ τονισθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴν ὅτι τὴ δημοκρατικὴ ἰδεολογία δὲν τὴν ἀσπασχολεῖ ἄμεσα ἡ φύσις τῆς «οἰκονομικῆς τάξης», ἀλλ' ἡ διανομὴ τῶν ἀγαθῶν. Ἡ «οἰκονομικὴ τάξις» θίγεται σὺν τῷ μέτρῳ ποὺ μιὰ νέα ρύθμιση βοηθεῖ στὴ δικαιοτέρα διανομὴ τῶν ἀγαθῶν ἀνάμεσα στὰ μέλη τῆς κοινωνίας.

3. *Πλοῦτος*, 389-392, κλπ.

4. *Πολιτικά*, 1265b 12.

Στὴν πραγματικότητα οἱ ἀπόψεις τοῦ Ἀριστοτέλη δὲν ἀπέχουν πολὺ ἀπὸ αὐτὰς τοῦ Πλάτωνα, παρ' ὅλον ὅτι τὸν κατηγορεῖ ὅτι ἐντόπισε τὸ πρόβλημα τῆς φτώχειας μόνον στὴν ὀλιγαρχικὴ πολιτεία.⁵ Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναγνωρίζει ἀπλῶς ὅτι ἡ φτώχεια στὴ δημοκρατικὴ πολιτεία μετριάζεται, σ' ἀντίθεση μὲ τὴν ὀλιγαρχία, γιατί στὴν πρώτη ὑπάρχει μιὰ ἰσχυρὴ μέση τάξις, ἡ ὁποία μειώνει σημαντικὰ τὰ ἀρνητικὰ ἀποτελέσματα τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν δύο ἁκρῶν· ἐπίσης στὴ δημοκρατία ὁ λαὸς-κυβερνήτης, παρ' ὅλον ὅτι δέχεται σὲ γενικὲς γραμμὰς τὴν ἰδιωτικὴ ἐπιχειρηματικὴ πρωτοβουλία, ἐν τούτοις ἐπιφυλάσσει γι' αὐτὸν τὸ δικαίωμα μιᾶς κάποιας ἀναδιανομῆς τοῦ ἰδιωτικοῦ πλούτου, ποὺ σ' ὁρισμένους περιπτώσεις φτάνει ὥς τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἀρχῆς τῆς ἰσομοιρίας.

Πὼς ἐξηγεῖται τὸ γεγονός ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς φτώχειας τίθεται ἀκόμα, κατὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, στὴ δημοκρατικὴ πολιτεία; Γιὰ νὰ γίνει ἀντιληπτὴ ἡ «ἀντιφατικότης» αὐτῆς τῆς δημοκρατίας πρέπει νὰ ἰδωθεῖ κάτω ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς «ἀντιφατικότητας» τῆς ἴδιας τῆς δημοκρατικῆς ἰδεολογίας ποὺ ἀπορρέει τελικὰ ἀπὸ τὴν ἀνομοιογένεια καὶ τὶς ἐσωτερικὲς ἀντινομίες τῆς δημοκρατικῆς τάξης. Ἡ τελευταία, ἔχοντας ἀποδεχθεῖ τὴν ἀριθμητικὴ ἰσότητα σὰν θεμελιώδη ἀρχὴ γιὰ τὴν ὀργάνωσιν τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων, ἀποσκοπεῖ θεωρητικὰ στὴν κατάρχησιν τῶν ἁκρῶν, τὸν πλοῦτον καὶ τῆς φτώχειας. Ἀπώτερος στόχος τῆς εἶναι ἡ ἀφθονία γιὰ ὅλους. Στὴν πραγματικότητα ὅμως πρόκειται γιὰ ἕνα αἴτημα «αἰξικό», γιατί ἐπιδιώκει νὰ ἱκανοποιήσει μὲ τὴν ἴδια ποσότητα ἀγαθῶν ἀνθρώπινα ὄντα, τὸν ὅποιον εἰς ἐπιθυμίες εἶναι ἄνιστος. Συνεπὲς μποροῦμε ἀπὸ τὴν ὥρα νὰ υποθέσουμε πὼς οἱ στερήσεις θὰ γίνουν αἰσθητὲς ἀποκλειστικὰ ἀπὸ ἐκείνους τοὺς πολῖτες τῶν ὁποίων οἱ ὕλικές ἐπιθυμίες ξεπερνοῦν τὴν ἀπλὴ ἰσότητα, δηλαδὴ ἀπὸ τοὺς πλοῦσιους. Ἀντίθετα ἡ κατάστασις τῆς δημοκρατικῆς τάξης σὰν σύνολο, δὲν ἐπιτρέπει τὴ διατύπωσιν τοῦ κοινωνικοῦ τῆς σχεδίου γενικῶν ἀπαιτήσεων ποὺ θὰ προσεγγίσουν ἔστω στὴν καλύτερην περίπτωση τὶς ἐπιθυμίες τῶν πᾶσι «ἀπαιτητικῶν» λαϊκῶν στοιχείων ποὺ εἶναι ἡ ἐμποροβιοτεχνικὴ τάξις τῶν νεοπλοῦτῶν. Ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν λοιπῶν λαϊκῶν στοιχείων, ποὺ συστεγάζονται στὸ δημοκρατικὸ σχέδιο, ὅτι ἦταν ἱκανοποιημένη μὲ μιὰ πολὺ μικρότερη ποσότητα ὑλικῶν ἀγαθῶν, ποὺ εἶναι ἀμφίβολο ἂν θὰ ἔφτανε τὴν ἀπλὴ ἰσότητα.

Ἡ παραπάνω στάσις τῆς δημοκρατικῆς τάξης, ἀπέναντι στὸ κοινωνικὸ πρόβλημα γενικά, ἐνισχύει τὴν ἀριστοτελικὴν ὑπόθεσιν, σύμφωνα μὲ τὴν

5. Πλάτων, *Πολιτεία*, 551 D, «τὸ μὴ μίαν ἀλλὰ δύο ἀνάγκη εἶναι τὴν τοιαύτην πόλιν, τὴν μὲν πενήτην, τὴν δὲ πλουσίαν, οἰκούντας ἐν τῇ αὐτῇ, αἰεὶ ἐπιβουλεύοντας ἄλληλοις».

ὅποια ἡ ἀνάγκη καὶ ἡ φτώχεια δὲν ἀποτελοῦν ἐξ ὀρισμοῦ τὴν προϋπόθεση γιὰ τὴν κίνηση τῆς ἐπαναστατικῆς διαδικασίας.¹ Πρὶν ἀπὸ κάθε τι ἄλλο, πρέπει νὰ γίνει δυνατὴ ἡ συνειδητοποίηση τῆς φτώχειας καὶ τοῦ ἀντιθέτου τῆς, τοῦ πλούτου. Πρέπει, μ' ἄλλα λόγια, νὰ σχηματισθεῖ ἡ «εἰκόνα» τῆς. Ἀλλ' αὐτὴ ἡ «εἰκόνα» ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἰδέα πὺλ τὰ διάφορα κοινωνικὰ στοιχεῖα ἢ τάξεις ἔχουν γιὰ τὴν ἐλευθερία. Γιὰ τὶς λαϊκὲς τάξεις τὸ πρῶτο πράγμα πὺλ διακρίνει τὸν ἐλεύθερο ἄνθρωπο ἀπ' τὸ δούλο πὺλ ζεῖ πλάι του, εἶναι ἡ ἀπουσία ἐξάρτησης στὸν τομέα τῆς ἐργασίας. «Τὸ ἀληθινὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ ἐλεύθερου ἀνθρώπου», γράφει ὁ Ἀριστοτέλης, «εἶναι νὰ ζεῖ τὴ ζωὴ του ὅπως θέλει, πρὸς ὄφελός του καὶ ὄχι πρὸς ὄφελος κάποιου ἄλλου».² Τὸ πρόβλημα λοιπὸν γιὰ τὶς λαϊκὲς τάξεις εἶναι νὰ βρεθεῖ ἕνας τρόπος γιὰ νὰ ἀποτραπεῖ ἡ ἐξάρτηση αὐτὴ καὶ συγχρόνως νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ οἰκονομικὴ τους αὐτονομία.

Ἡ ἀνομοιογένεια τῆς δημοκρατικῆς τάξης δὲν ἐπέτρεψε τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ θεμελιώδους αὐτοῦ προβλήματος πὺλ θέτει ἡ ἐλευθερία, πᾶνω σ' ἐνιαῖες καὶ διαρκεῖς βάσεις. Δύο κύριες ἀντιλήψεις διαμορφώθηκαν: ἡ πρώτη, χρονικὰ, ἀντιπροσωπεύει τὶς ἀγροτικὲς μάζες πὺλ πρόσκεινται περισσότερο στὴν ἀτομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἐλευθερία, ἐνῶ ἡ ἄλλη πὺλ ἀντικλιν μάζων βασίζεται κατὰ κύριο λόγο στὴν πολιτικὴ ἐλευθερία.

Β. Ὁ λαὸς τῆς ὑπαίθρου, ἀναγκασμένος νὰ ζεῖ καλλιεργώντας τὴ γῆ καὶ ὑπὸ δυσμενεῖς οἰκονομικὲς καὶ ἐπικοινωνιακὲς συνθῆκες, πὺλ δὲν τὸν ἐπέτρεπαν νὰ δημιουργήσει τὴν ἀπαραίτητη ἀλληλεγγύη καὶ νὰ προσεγγίσει τὴν ἐξουσία, ἦταν φυσικὸ νὰ συνδέσει στενὰ τὸν περιορισμὸ τῆς ἐλευθερίας μὲ τὴ γῆ. Γιὰ τὴ γῆ τοῦ ἐξασφαλίζει τὴν ὑλικὴ του αὐτονομία καὶ συνεπὸς τὴν προσωπικὴ του ἀνεξαρτησία ἀπέναντι στοὺς ἄλλους. Κάθε προσβολὴ στὴν ἰδιοκτησία ἀποτελεῖ ταυτόχρονα προσβολὴ τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας. Ἡ στενὴ αὐτὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν ἐλευθερία καὶ στὴ γῆ ἐκτίθεται πολὺ καθαρά ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη τὴ στιγμή πὺλ περιγράφει τὶς κοινωνικὲς συγκρούσεις πὺλ ἔγιναν στὴν Ἀθήνα τὸν VI αἰῶνα: Ἡ μεταρρύθμιση τοῦ Σόλωνα (592/1 π.Χ.) δὲν εἶχε σκοπὸ νὰ ἐγγυηθῇ τὴν ἐλευθερία, ἀλλὰ νὰ προστατεύσει τὴν ἰδιοκτησία καὶ νὰ τὴν κάνει λιγότερο πρῶτὴ τῆς «φιλαργυρίας καὶ στὴν ἀρπακτικότητα τῶν πλουσίων».³ Γιὰ τὴν αὐτὴν οἱ χωρικοὶ δὲν πληρώναν τὰ χρεῖα τους, κινδύνευαν νὰ ὑποβι-

βασθοῦν στὴν κατάσταση τοῦ δούλου, καὶ αὐτοὶ καὶ τὰ παιδιὰ τους, ἐπειδὴ οἱ δανεισμοὶ εἶχαν, μέχρι τὸν Σόλωνα, σὺν ἐνέχυρο τὸ σῶμα.⁴ Τὸ μέτρο τῆς σεισάχθειας⁵ καὶ ἡ ἀπαγόρευση δανεισμοῦ «ἐπὶ τοῖς σώμασιν»,⁶ ἀπέβλεπαν, πᾶνω ἀπ' ὅλα, στὴν ἀποκατάσταση τοῦ ἀδικαλῶντος τῆς ἰδιοκτησίας τοῦ καλλιεργητῆ πᾶνω στὴ γῆ, γιὰ τὸν μόνον αὐτὴ ἐγγυόταν τὴν ἐλευθερία κατ' αὐτὸν πὺλ εἶχαν δύναμη καὶ ἐπιβάλλονταν μὲ τὸν πλοῦτο τους.⁷ Ἀπελευθέρωση λοιπὸν τῆς γῆς σήμαινε ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου πὺλ τὴν καλλιεργούσε. Ὁ Σόλων, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ἀριστοτέλης, τὸ ὑπενθυμίζει στὸ ποιητικὸ τοῦ ἐργοῦ μιλώντας «γιὰ τὴ μαῦρη γῆ...τὴ σεβάσμιμα μητέρα τῶν Ὀλυμπίων Θεῶν... πὺλ ἀπάλλαξε ἀπὸ τὶς ὑποθήκες, ὥστε νὰ γίνει ἐλευθέρη, ἀπὸ δούλη πὺλ ἦταν ἄλλοτε».⁸

Ἐν τούτοις, ἡ μεταρρύθμιση τοῦ Σόλωνα δὲν ἦταν παρὰ ἕνας συμβιβασμὸς ἀνάμεσα στοὺς πλουσίους γαιοκτῆμονες καὶ στοὺς μικροὺς καλλιεργητὲς τῆς γῆς, πὺλ διεκδικούσαν τὸ «δανειμᾶσθαι τὴν γῆν»,⁹ δηλαδὴ ὄχι μόνον τὴν ἀπελευθέρωση, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐξίσωση τῶν ἀνθρώπων μπροστὰ στὴν ἐλευθερία.

Ἀπὸ ἐννοιολογικὴ ἄποψη, ἡ ἰσομοιρία συνίσταται στὴν ἀφαίρεση μέρους ἀπὸ τὴν περιουσία τῶν κατόχων καὶ τὴν ἀπόδοσή της στοὺς φτωχοὺς ἔτσι πὺλ νὰ ἐπιτευχθεῖ μιὰ μέσοτης μεταξὺ τοῦ περισσότερου καὶ τοῦ λιγότερου.¹⁰ Ἀποβλέπει συνεπὸς στὴ μερικὴ καὶ ὄχι στὴν ὀλικὴ ὑποκατάσταση τῶν ἀκτημόνων, κλπ., στὴν περιουσία τῶν κατόχων, καὶ μόνον στὸ μέτρο πὺλ ὑπερβαίνει τὴν μέσοτητα. Ἐπὶ πλέον, ὅπως ἡ ἴδια ἡ ὁρολογία μαρτυρεῖ, ἡ ἰσομοιρία (ἢ ἀναδασμός, διανομὴ τῆς γῆς, κλπ.) εἶναι ἕνα σύνθημα πὺλ ἀποσκοπεῖ προπαντὸς στὴ διανομὴ τῆς γεωργικῆς γῆς. Τὰ κινητὰ ἀγαθὰ, ὅπως οἱ δούλοι, τὰ κοπάδια, οἱ ἐμποροναυτικὲς καὶ βιοτεχνικὲς ἐπιχειρήσεις, τὸ νομισματικὸ χρήμα, κλπ., δὲν συμπεριλαμβάνονται στὴν «ἀναδαστέα» περιουσία, καὶ αὐτὸ ὄχι χωρὶς λόγο.

Τὸ αἶτημα τῆς ἰσομοιρίας παρουσιάζεται ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, σὺν ἑνῇ ἰδεῶδες τῶν μικροῖδιοκτητῶν καὶ τῶν θητῶν τῆς γῆς, σὲ μιὰ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἐμπορικὴ καὶ «βιομηχανικὴ» παραγωγὴ δὲν εἶχε ἀκόμα φτάσει νὰ ἐπιβάλῃ τὸ δικὸ τῆς τρόπο ζωῆς.¹¹ Ὁ πλοῦτος πὺλ δὲν ἐκφορῶνταν σὲ ἀκίνητη περιουσία δὲν ἐπηρεάζε ἀκόμα ἅμεσα τὴ ζωὴ τῆς ὑπαίθρου, παρ' ὅλον ὅτι προκάλεσε σημαντικὲς ἀνακατατάξεις στοὺς κόλπους τῆς ἀρχουσας

1. Ἀριστοτέλης, *Ῥητορική*, 1369a 11-15· *Πολιτικά*, 1267a 2 ἐπ. 1316b 15 ἐπ.

2. Ἀριστοτέλης, *Μεταφυσικά*, 982b 25· *Πολιτικά*, 1317b 13, 1310a 32· Πλάτων, *Πολιτεία*, 557 B, 560 E, 572 E· *Νόμοι*, 701 B· Ἰσοκράτης, *Ἀρεοπαγίτικος*, 20· *Παναθηναϊκός*, 131· *Θουκυδίδης*, II, 39, 1. Γιὰ τὴν ἀπόπειρά τῆς ἀγροτικῆς λαϊκῆς τάξης νὰ κατοχυρώσει τὴν ἀτομικὴ ἐλευθερία τῶν μελὸν τῆς μὲ τὸ νόμο, βλ. παρακάτω σελ. 225 ἐπ.

3. Ἀριστοτέλης, *Ἀθηναίων Πολιτεία*, V, 3· XII.

4. Ἀριστοτέλης, *Ἀθηναίων Πολιτεία* II, 2-3.

5. Ὁπ. παρ., VI, 1.

6. Ὁπ. παρ., VI, 1.

7. Ὁπ. παρ., XII, 1.

8. Ὁπ. παρ., XII, 4, «Γῆ μέλαινα, ... πρόσθεν δὲ δουλεύουσα, νῦν ἐλευθέρω».

9. Ὁπ. παρ., XII, 3. Πλούταρχος, *Σόλων*, XVI.

10. Ἀριστοτέλης, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1132a 15-20.

11. Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1256a 20 ἐπ., 1256b 40 ἐπ., 1257a 20 ἐπ., 1257b ἐπ.

τάξης και στην κατανομή της δύναμης στην πόλη. Όσο όμως απομακρυνόμαστε από τους αιώνες (VII, VI) των κοινωνικών επαναστάσεων, τα ίχνη της ισομοιρίας εξαφανίζονται και στη θέση τους εμφανίζονται αίτηματα με διαφορετικό περιεχόμενο, και άλλες μορφές δράσης. Η εξέλιξη αυτή της λαϊκής ιδεολογίας υπήρξε βασικά άποτοκος της εμποροβιοτεχνικής ανάπτυξης και της διεύρυνσης του ρόλου του νομιματικού χρήματος στον ελληνικό χώρο. Όσο η χρηματική οικονομία αποκτούσε μεγαλύτερη σπουδαιότητα, το κοινωνικό περιεχόμενο του λαϊκού σχεδίου εξελίσσονταν. Όσοι δεν είναι καθόλου ανεξήγητο πώς ο μικρός λαός της Αττικής, τριάντα μόλις χρόνια μετά τη νομοθεσία του Σόλωνα,¹ μπόρεσε να αποδεχθεί την κοινωνική πολιτική του Πεισίστρατου που απέβλεπε απλώς στο «δανεισμό των φτωχών για τις εργασίες τους ώστε να κερδίζουν τη ζωή τους καλλιεργώντας τη γη».² Έτσι εξηγείται άλλωστε γιατί στην ιστορική και πολιτική φιλολογία του IV κυρίως αιώνα, σπάνια γίνεται αναφορά στην ισομοιρία σαν στοιχείο της λαϊκής ιδεολογίας.

Τίθεται συνεπώς το ερώτημα, ποιο είναι το κοινωνικό περιεχόμενο της δημοκρατικής ιδεολογίας στους κλασικούς χρόνους. Κατά τη γνώμη μας η απάντηση δεν μπορεί να είναι ενιαία, όχι μόνο για την ανομοιογένεια της δημοκρατικής τάξης, αλλά και για την αδυναμία να σκιαγραφηθεί συνολικά η φύση των αιτημάτων καθεμιάς από τις κοινωνικές τάξεις που συστέγγονται στη δημοκρατική ιδεολογία. Το πρόβλημα πρέπει να εξετασθεί στα πλαίσια του ευρύτερου συσχετισμού δυνάμεων και της επιρροής που ασκεί καθεμιά από τις κοινωνικές τάξεις στις επιλογές του δημοκρατικού κόμματος. Έτσι στις πόλεις όπου η οικονομία είναι βασικά αγροτική, οι μικροϊδιοκτήτες της γης αποτελούν το κυρίαρχο στοιχείο του δημοκρατικού κόμματος που αντιτίθεται στους πλούσιους μεγαλοαγροκτήμονες. Αντίθετα, στις «εμπορικά» και «βιομηχανικά» αναπτυγμένες πόλεις, οι μικροϊδιοκτήτες της γης δεν αποτελούν παρά τη μέση τάξη ανάμεσα στους ευπατρίδες και στο συνασπισμό των εμποροβιοτεχνών και του αστικού προλεταριάτου (της θητικής αστικής τάξης).

Είναι φανερό πώς ο ρόλος της αγροτικής τάξης δεν μπορεί να είναι ο ίδιος στη μία και στην άλλη περίπτωση. Στην πρώτη, αποτελεί το κυρίαρχο στοιχείο της δημοκρατικής τάξης, ενώ στη δεύτερη μεταβάλλεται στην τάξη των «μέσων», που ξεπερασμένη από το δυναμισμό των αστικών τάξεων, των εμποροβιοτεχνών και των θητών, συνιστά ένα στοιχείο μετριопάθειας στα πλαίσια της δημοκρατικής τά-

ξης.³ Είναι λοιπόν φυσικό, όταν το αγροτικό στοιχείο δεσπόζει στη δημοκρατική τάξη, το περιεχόμενο του κοινωνικού σχεδίου να περιέχει απαιτήσεις αγροτικής ύψης, όπως λ.χ. η άφεση των χρεών, η καθιέρωση μιάς πιστωτικής πολιτικής του κράτους υπέρ των αγροτών, ή ακόμα κι ένας νέος διακανονισμός της ιδιοκτησίας.⁴ Άλλ' όταν αποτελούν απλώς τη μέση τάξη, μ' άλλα λόγια όταν εγκαθίσταται στην πόλη ή υπερχωρή των αστικών τάξεων, το κοινωνικό σχέδιο των δημοκρατικών θά δεχθεί τη σφραγίδα των τελευταίων.

Γ. Οί θήτες της πόλης και του λιμανιού, αλλά και ένα μεγάλο μέρος της εμποροβιοτεχνικής τάξης, που δεν είχε άμεση πρόσβαση στην έγγεια ιδιοκτησία, επιζήτησαν να προστατέψουν την προσωπική τους ελευθερία, άλλοτε με τους νόμους, άλλοτε με διάφορες πολιτικές συμμαχίες, με τον αγροτικό πληθυσμό και τους τυράννους.⁵ Η συμμαχία τους με τον αγροτικό πληθυσμό είχε φαίνεται καθαρά πολιτικά έλαττήρια.⁶ Δεν θέλησαν να υιοθετήσουν, ή τουλάχιστον δεν έγιναν δεκτοί να συμμετάσχουν στο κοινωνικό σχέδιο των αγροτικών μαζών για ισομοιρία. Όσοιδήποτε η ισοδιανομή της γης δεν θα μπορούσε να ικανοποιήσει το αίτημα του αστικού προλεταριάτου για «σχόλη», όχι τόσο γιατί η καλλιέργησιμη γη ήταν περιορισμένη, όσο γιατί ο αγροτικός τρόπος παραγωγής έρχεται σ' αντίθεση με βασικούς νόμους, που ή συνδρομή τους είναι απαραίτητη για τη γέννηση και τη διεύρυνση της πολιτικής ελευθερίας στις λαϊκές μάζες.

Βαθύτερη μοιάζει να ήταν η συμμαχία της εμποροβιοτεχνικής τάξης των νεόπλουτων και της θητικής αστικής τάξης. Πολλοί λόγοι συνέτειναν σ' αυτό. Πρώτα-πρώτα η ανάγκη ύμνας κατά το κοινό έγχρονο που της άρνιόταν ακόμα και το δικαίωμα να είναι ενεργό μέλος της πόλης. Παρ' όλον ότι το πρόβλημα της συνθεώρησης του κλητού και του ακίνητου πλούτου έχασε πρακτική αξία με την επικράτηση της ολιγαρχικής ιδεολογίας, μιά μερίδα της ευγένειας δεν φαίνεται να παραιτήθηκε, ακόμα και τον IV αιώνα, από την προσπάθεια δουλοποίησης της βιοτεχνικής τουλάχιστον τάξης και του αστικού προλεταριάτου.⁷ Ύστερα, η συμμαχία διευκολύνθηκε από το γεγονός ότι ανάμεσά τους δεν εγκαθιδρύθηκε σέ καμιά περίπτωση σχέση εξαρτημένης εργασίας. Το εργατικό προσωπικό στις κάθε λογής ιδιωτικές επιχειρήσεις, απο-

3. Η μετριопάθεια αναφέρεται στο πολιτικό περιεχόμενο της δημοκρατικής ιδεολογίας και μόνον έμμεσα στο κοινωνικό της περιεχόμενο εξαιτίας της αδυναμίας των «μέσων» να υπαγορεύσουν τα αιτήματά τους στη δημοκρατική τάξη σαν σύνολο. Βλ. παρακάτω, σελ. 223 επ., 230 επ.

4. 'Αριστοτέλη, 'Αθηναίων Πολιτεία, XL, 3.

5. 'Οπ. παρ., XIII, 2, 5.

6. 'Οπ. παρ., VII, 3· XXIV· 'Ησιόδου, 'Εργα και 'Ημέρες, 235 επ., 263 επ.

7. 'Αριστοτέλη, Πολιτικά, 1267b 16-20.

1. 'Αριστοτέλη, 'Αθηναίων Πολιτεία, XIV, 1.

2. 'Αριστοτέλη, 'Αθηναίων Πολιτεία, XVI, 2.

τελέστηκε ἀπὸ τὸ ἀπόθεμα τῶν δούλων καὶ ἴσως τῶν μετοίκων, ἐνῶ ἡ ἐλευθερία θητικὴ τάξη μίσθωνε τὴ χειρωνακτικὴ τῆς κλπ. ἐργασία ἀποκλειστικά στὰ δημόσια ἔργα.¹ Τέλος, ὅπως θὰ δοῦμε, ἡ διαφοροποίηση τῶν πολιτικῶν αἰτημάτων τῆς θητικῆς ἀστικῆς τάξης καὶ τῶν νεοπλοῦτων, ἐπέτρεψε στοὺς τελευταίους ν' ἀναλάβουν ὡς «δημαγωγοί», ἀφ' ἑνὸς τὴ μορφοποίηση καὶ τὸν πολιτικὸ συντονισμό τῶν λαϊκῶν αἰτημάτων, καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν ἡγεσία τῆς ταξικῆς πάλης ἐναντία στὴν ὀλιγαρχικὴ τάξη τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων.

Ἡ ἀποξένωση αὐτὴ τὸν ἀστικὸν στοιχείον τοῦ δημοκρατικοῦ κόμματος ἀπὸ τὸν ἀγροτικὸ τρόπο ζωῆς, ἐπρόκειτο νὰ ἐπηρεάσει ἀποφασιστικά τὸ συνολικὸ περιεχόμενο τῆς δημοκρατικῆς ἰδεολογίας, κυρίως ἐκεῖ ὅπου ἡ ἀνάπτυξη τῆς οἰκονομίας ἐξασφάλιζε τὴν πρωτοκαθεδρία τῶν ἀστικῶν τάξεων στοὺς κόλπους τοῦ δημοκρατικοῦ κόμματος. Οἱ τελευταῖες δὲν θὰ ἐπιδιώξουν πιά τὴν ἐξασφάλιση τῆς ἐλευθερίας τους ἀπὸ τὶς αὐθαιρέσεις τῆς ἐξουσίας, μέσω τῆς γῆς ἢ μὲ τὴν ἐγκαθίδρυση ἐνὸς «κράτους δικαίου». Τόσο οἱ νεόπλοιοι, ὅσο καὶ οἱ θῆτες, συγκεντρωμένοι στὴν πόλη, διαθέτουν ἕναν ὑψηλὸ βαθμὸ ἐπικοινωνίας,² πράγμα πού τοὺς ἐπιτρέπει νὰ προσεγγίσουν τὰ πολιτικὰ ἀγαθὰ καὶ νὰ ἐνδιαφερθοῦν γι' αὐτά.³ Ἡ ἐλευθερία παύει σιγά-σιγά νὰ εἶναι μόνον ἀτομικὴ καὶ κοινωνικὴ, γίνεται πολιτικὴ, μὲ τὴν ἐννοια πὺδ θὰ ἀναπτύξουμε παρακάτω. Ἡ ἰδιοκτησία, ἔχοντας πλὴν ἀποχωριστεῖ ἀπὸ τὴν ἐλευθερία, χάνει τὴν ἀρχικὴ τῆς ἐννοια. Βέβαια οἱ ἀστικές μάζες, πὺδ ἀποτελοῦν τὸ κυρίαρχο πολιτικὸ στοιχεῖο στὶς σπουδαιότερες πόλεις τοῦ V καὶ κυρίως τοῦ IV αἰῶνα, ἐπιζητοῦν, ὅπως ἀκριβῶς οἱ μικροῖδιοκτητὲς τῆς γῆς, νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν οἰκονομικὴ τους αὐτονομία. Ἀλλὰ ἀπὸ τὴ στιγμή πὺδ ἡ ἐλευθερία δὲν συνδέεται ἅμεσα μὲ τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα, μποροῦν νὰ ἀρκεσθοῦν σὲ λιγότερες ὑλικὲς ἀπολαύσεις. Ὑπὸ τὸν ὅρον ὅμως ὅτι θὰ ἀπαλλαγούν, θὰ ἀπελευθερωθοῦν (σχολάζει), ὡς ἕνα βαθμὸ, ἀπὸ τὶς ἐπιπλέον ἐργασίες, γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὰ κοινὰ. Γιατὶ σύμφωνα μὲ τὸν Πλάτωνα⁴ «τὸ καλὸς σχολάζειν εἶναι ἡ προϋπόθεση τοῦ καλοῦ ἄρχειν».

Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ στὸ περιεχόμενο τῆς ἐλευθερίας προκάλεσε, ὅπως ἦταν φυσικὸ, μιὰ θεμελιωδὴ μεταβολὴ στὴν ἀντιμετώπιση τῆς ἐργασίας. Ἀπὸ «ἰδεω-

δες» πὺδ ἦταν γιὰ τοὺς μικροκαλλιεργητὲς τῆς γῆς ἔγινε καταναγκασμός, ἐμπόδιο γιὰ τὴν ἀπόλαυση τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας. Τὸ σχολάζειν εἶναι πλὴν τὸ «ἰδεῶδες» τῶν ἀστικῶν πληθυσμῶν. Στὴν πραγματικότητα τὸ «ἰδεῶδες» αὐτὸ δὲν ἀνακαλύφθηκε ἀπὸ τοὺς θῆτες ἢ τοὺς νεόπλοιοι. Εἶναι μιὰ ἐννοια καθαρὰ ἀριστοκρατικὴ καὶ ὀλιγαρχικὴ, τὴν ὁποία τὸ πλῆθος υἰοθέτησε καὶ δοκίμασε νὰ εἰσαγάγει σὲ πολλὰς δημοκρατούμενες πόλεις. Ἡ μετάβαση αὐτὴ μέσα στὸ χρόνο, ἀπὸ τὸ «ἰδεῶδες τῆς ἐργασίας» στὸ «ἰδεῶδες τῆςσχόλης», παρουσιάζεται μὲ ἀνάγλυφο τρόπο ἀπὸ τὸν Πλούταρχο, σ' ἕνα σημείο ὅπου προσπαθεῖ νὰ δικαιολογήσει τὶς ἐμπορικὲς δραστηριότητες τοῦ Σόλωνα: «Τότε [τὸν VII καὶ VI αἰῶνα], γράφει, «κατὰ τὰ λεγόμενα τὸν Ἡσιόδου,⁵ ἡ ἐργασία δὲν ἦταν ντροπὴ καὶ ἡ ἄσκηση μιᾶς ἐργασίας» δὲν ἐπέφερε κοινωνικὴ μείωση. Ἐπιπρόσθετα τὸ ἐμπόριο ἦταν σὲ ἐκτίμηση γιὰτὶ ἐκπολίτιζε τοὺς βάρβαρους, δημιουργοῦσε βασιλικὲς φιλίες καὶ πρόσφερε τὴν ἐμπειρία πολλῶν πραγμάτων.»⁶

Ἐπρεπε λοιπὸν νὰ βρεθεῖ ἕνας τρόπος γιὰ νὰ καταστεί δυνατὴ ἡ πραγματοποίηση τοῦ «ἰδεῶδους τῆςσχόλης». Τὸ πρόβλημα λύθηκε μὲ τὸ θεσμὸ τῆς μισθοφορίας τῶν πολιτῶν πὺδ μετεῖχαν στὰ κοινὰ.⁸ Δὲν εἶναι γνωστὸ σὲ ποιά ἑκτασι καὶ κάτω ἀπὸ ποῖες ἀκρίβως προϋποθέσεις ἐφαρμόστηκε ὁ ἐκκλησιαστικὸς μισθός. Τὸ μόνο πὺδ ξερούμε εἶναι ὅτι υἰοθετήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἀθῆνα, στὸ τέλος τοῦ V αἰῶνα.⁹ Ὁ Ἀριστοτέλης, πὺδ μᾶς παρέχει τὶς σχετικὲς πληροφορίες, ἀφήνει πολλὰ σκοτεινὰ σημεία ὡς πρὸς τὴν καταγωγὴ τοῦ θεσμοῦ.

5. Ἔργα καὶ Ἡμέρες, 311.

6. Εἶναι σαφές ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ ὁποιαδήποτε ἐργασία. Δὲν εἶναι κοινωνικὰ μεμπτὴ ἡ διευθυντικὴ ἐργασία τῶν γαιοκτημόνων, τῶν κτηνοτρόφων, τῶν ἰδιοκτητῶν ὀρυχείων, ὁρισμένους μορφεῶς τοῦ χονδρικοῦ ἐμπορίου, ἡ πνευματικὴ ἐργασία, κ.ἀ., οὔτε ἡ ἀπασχόληση μὲ τὴν πολιτικὴ καὶ γενικά μὲ τὴ διαχείριση τῶν κοινῶν. Βλ. Ἀριστοτέλη, *Πολιτικά*, 1278α, 23-25. Aristotle, *Cinq oeuvres perdues*. (De la richesse - de la priere - de la noblesse - du plaisir - de l'éducation). Fragments et témoignages, PUF, 1968. Cicéron, *De officiis* 1. 150-151. Ἀντιθέτα, ἡ ὁποιοδήποτε χειρωνακτικὴ ἐργασία ἐπιφέρει κοινωνικὴ κατωτέριότητα π' αὐτοὺς πὺδ βρίσκονται στὴν ἀνάγκη νὰ τὴν ἀσκοῦν. Ἀρα λοιπὸν τὸ ἰδεῶδες τῆςσχόλης δὲν ὑπονοεῖ τὴν ἀπαξίωση γιὰ κάθε ἐργασία, ἀλλὰ γιὰ ἐκεῖνη μόνον τὴν ἐργασία πὺδ περιορίζει τὶς δυνατότητες τοῦ ἀνθρώπου γιὰ πολιτικὴ συμμετοχὴ. Συνεπὲς ἡ ἐννοια τῆςσχόλης δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τὴν «ἀπάθεια» καὶ τὴν ἀργία, ἀλλὰ μὲ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ πολίτη ἀπὸ βιοποριστικὲς ἀνάγκες, προκειμένου νὰ ἀφοσιωθεῖ στὶς συλλογικὲς ἐκδηλώσεις τῆς πόλης (γιορτὲς, θέατρα, κλπ.) καὶ στὴν καλλιέργεια τοῦ πνεύματος καὶ τῆς πολιτικῆς. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ στὸν τομέα τῆς κοινωνικῆς ἐκτίμησης τῆς χειρωνακτικῆς κυρίως ἐργασίας, τροφοδοτοῦσε τὴ δουλεία, γιὰτὶ ἡ τελευταία ἀποτελεσε τελικὰ τὸ ὑποκατάστατο, τὴ «μηχανή», γιὰ νὰ κινηθεῖ ἡ παραγωγικὴ διαδικασία.

7. Σόλων, II.

8. Ἀριστοτέλη, *Πολιτικά*, 1293α 4-5, Πλάτωνα, *Νόμοι*, 763 D. Ξενοφῶνα, *Πόροι*, Κεφ. IV.

9. Ἀριστοτέλη, *Ἀθηναίων Πολιτεία*, XLI, 3.

1. Contogiorgis G., *La théorie des révolutions chez Aristote*, Paris, 1975, σ. 89 ἐπ., 98 ἐπ. Αὐτὴ ἡ ἀπουσία σχέσης ἐξαρτήσεως ἐργασίας στὸν τομέα τῆς ἰδιωτικῆς οἰκονομίας, δὲν μπορεῖ νὰ γίνει κατανοητὴ χωρὶς νὰ ληφθεῖ ὑπ' ὄψη ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴ δουλεία καὶ στὴν ἐλευθερία. Ἡ ἐξάρτηση στὴν ἐργασία ἀπὸ ἕναν ὁποιοδήποτε ἰδιωτὴ θεωρεῖται ὅτι ὑποβιβάζει οὐσιαστικά τὸν ἐλεύθερο στὴν κατάσταση τοῦ δούλου.

2. Ἀριστοτέλη, *Πολιτικά*, 1276α 25-30.

3. Ὁπ. παρ., 1319α 27-32.

4. *Νόμοι*, 763 D.

Κατὰ τὴ γνώμη μας, θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ γίνεαι δεκτὸ ὅτι ὁ ἐκκλησιαστικὸς μισθὸς ὑπῆρξε μιὰ λαϊκὴ ἰδέα,¹ στὴν ὁποία μάλιστα οἱ ρήτορες ἀντιτάχθηκαν. Στήριζομε τὴ θέση μας αὐτὴ σὲ δύο πληροφορίες-ἐπιχειρήματα: Τὸ πρῶτο εἶναι ὅτι τὸ σύνθημα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ μισθοῦ ἐμφανίστηκε τὴ στιγμὴ πού «ὁ λαὸς ἐγίνεαι κύριος τῶν πάντων»,² τὸ δεύτερο εἶναι μιὰ προσωπικὴ μαρτυρία τοῦ Ἀριστοτέλη στὴν *Ἀθηναίων Πολιτεία*:³ «Ἀρχικά», γράφει, «ἀρνῆ-θησαν (οἱ ρήτορες) νὰ κάμουν μισθοφόρο τὴν ἐκκλη-σία· ἐπειδὴ ὁμοῦ ὁ λαὸς δὲν συγκεντρώνονταν στὴν ἐκκλησία, παρ' ὅλα τὰ τεχνάσματα πού σοφίζονταν κάθε φορὰ οἱ πρυτάνεις γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ ἀπαι-τουμένη ἀπαρτία καὶ νὰ εἶναι ἐγκυρα τὰ ψηφίσματα καὶ οἱ νόμοι, ὁ Ἀγύρριος χορήγησε πρῶτος ἕναν ὀβολό (στοὺς προσερχόμενους πολίτες). Ὑστερα ὁ Ἡρακλείδης ὁ Κλαζομένιος χορήγησε δύο ὀβο-λούς, καὶ τέλος ὁ Ἀγύρριος τρεῖς ὀβολούς.»

Ὅμως, ἂν ὁ ἐκκλησιαστικὸς μισθὸς εἶναι μιὰ ἀπαίτηση πού ἐντάχθηκε στὸ λαϊκὸ σχέδιο τὴ στιγ-μὴ τῆς μεγάλης δημοκρατικῆς ἀντεπανάστασης (403 π.Χ.), πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι δὲν εἶναι ἡ πρώτη φορὰ πού ἡ ἀρχὴ τῆς μισθοφορίας ἀντιμε-τωπίσθηκε μέσα σὲ μιὰ παρόμοια προοπτικὴ. Ὁ Ἀριστοτέλης σημειώνει ὅτι λίγα μόλις χρόνια μετὰ τὴ σύσταση τῆς Ἀθηναϊκῆς Συμμαχίας (478/7), ὁ Ἀριστείδης συμβούλευσε τοὺς Ἀθηναίους νὰ χρη-σιμοποιοῦσαν τὶς αὐτοκρατορικὲς προσόδους γιὰ νὰ μπορέσουν τὰ κατώτερα ἀγροτικὰ στρώματα νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν ὑπαίθρο καὶ νὰ κατοικήσουν στὴν πόλη, ὥστε νὰ ἐπιδοθοῦν ἀπερίσπαστοι στὴ διαχει-ριση τῶν κοινῶν.⁴ Καὶ δὲν ἄργησαν νὰ δώσουν πρᾶγματι στὸ πλῆθος τὰ μέσα γιὰ νὰ ζήσει εὐχάρι-στα· στὶς παρῶντες τὸν Πελοποννησιακὸ πολέμου τρέφονταν ἀπὸ τοὺς φόρους, τὰ τέλη καὶ τὶς ἄλλες συνεισφορὲς τῶν συμμάχων, περισσότεροι ἀπὸ εἴκο-σι χιλιάδες πολῖτες.⁵ Ἐντούτοις πρέπει νὰ σημειωθεῖ

ὅτι ἡ λειτουργία τοῦ μισθοῦ δὲν εἶχε ἀκόμα ἀπο-κρυσταλλωθεῖ πλήρως. Παρεχόταν μὲ σκοπὸ τὴν κάλυψη τῶν ἀναγκῶν σὲ ὑπηρεσίες τῆς αὐτοκρατο-ρίας («γιὰ νὰ διατηρηθεῖ ἡ ἡγεμονία»,⁶ ὅπως ὑπο-στήριξε ὁ Ἀριστείδης), στὸ στρατό, στὶς ἀρχές ἢ στὴν ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης.⁷ Μόνο μὲ τὸν ἐκ-κλησιαστικὸ μισθὸ καὶ τὸ Θεωρικὸ⁸ πού χορήγησε στὸ πλῆθος ὁ Εὐβουλος, ὁ ἀρχηγὸς τοῦ μετριοπα-θοῦς κόμματος στὰ μέσα τοῦ IV αἰῶνα, γιὰ νὰ τὸ ἀποτρέψει ἀπὸ τὴν ἱμπεριαλιστικὴ «κλίση» πού τοῦ κληροδότησε ἡ αὐτοκρατορικὴ παράδοση καὶ νὰ μπορέσει ἔτσι νὰ ἀνασυγκροτήσει οἰκονομικὰ τὸ κράτος μέσα στὰ ὅρια τοῦ περιορισμένου ζωτικοῦ του χώρου, δλοκληρώθηκε τὸ κοινωνικὸ περιεχό-μενο τῆς δημοκρατικῆς ιδεολογίας.

Γιὰ νὰ εἰμαστε ἀκριβεῖς, μετὰ τὴ γενίκευση τῆς μισθοφορίας δύσκολα μπορεῖ νὰ γίνεαι λόγος γιὰ αὐτονομία τοῦ κοινωνικοῦ περιεχομένου τῆς θητι-κῆς ιδεολογίας. Ὅχι γιὰτί ἄλλαξε ἡ οἰκονομικὴ κατάσταση τῆς θητικῆς ἀστικῆς τάξης ἢ ὅτι παραι-τήθηκε ἀπὸ τὸ αἶτημα γιὰ μιὰ δικαιότερη κατανομή τοῦ ἰδιωτικοῦ πλούτου· ἀλλὰ γιὰτί μὲ τὴ διεύρυνση τῆς ἀντίληψης γιὰ τὴν ἐλευθερία τὰ οἰκονομικὰ ἀγαθὰ μεταβλήθηκαν μᾶλλον σὲ πολιτικὲς προσό-δους, δηλαδὴ σὲ μέσα μὲ τὰ ὁποῖα οἱ φτωχοὶ θὰ μπορούσαν νὰ ἀπολαύσουν τὴν πολιτικὴ ἐλευθερία μὲ τὴν ἐννοια τῆς αὐτοκυβέρνησης.⁹

Δὲν πρέπει ὥστόσο νὰ νομισθεῖ ὅτι ἡ ἀπαίτηση τοῦ μισθοῦ ἢ τοῦ Θεωρικοῦ ἀποτελεῖ μιὰ ἐξ ὀρισμοῦ πηγὴ σύγκρουσης ἀνάμεσα στὶς ἀντίπαλες κοινο-νικὲς τάξεις, ὅπως ἀποτελέσει τὸ αἶτημα τῆς ἰσο-μοιρίας παλαιότερα. Ἡ χορήγηση καὶ τῶν δύο ἦταν ἀνεκτὴ ἀπὸ τοὺς ὀλιγαρχικοὺς¹⁰ ἐφ' ὅσον δὲν τοὺς ἐπιβάρυνε συλλογικὰ σὴν τάξη. Μποροῦσε συνεπῶς νὰ ἐξοικονομηθεῖ ἡ ἀναγκαῖα δαπάνη εἴτε ἀπὸ τὰ ἔσοδα τῆς αὐτοκρατορίας, εἴτε ἀπὸ τὴν ἐπιχειρηματικὴ δραστηριότητα τοῦ κράτους, εἴτε

τῆς ἡγεμονίας καὶ καταβάτας ἐκ τῶν ἀγρῶν οἰκεῖν ἐν τῷ ἄστει· τροφὴν γὰρ ἐσεσμέναι πᾶσι, τοῖς μὲν στρατευομένοις, τοῖς δὲ φρουροῖσι, τοῖς δὲ τὰ κοινὰ πράττονσι... Κατέστη-σαν δὲ καὶ τοῖς πολλοῖς εὐπορίαν τροφῆς, ὥσπερ Ἀριστείδης εἰσηγήσατο. Συνέβαιεν γὰρ ἀπὸ τῶν φόρων καὶ τὸν τελὸν τῶν τῶν συμμάχων πλείους ἢ διευμνίους ἀνδράς τρέφεσθαι».

6. Ἀριστοτέλης, *Ἀθηναίων Πολιτεία*, XXIV, 1, «εἰθ' οὕτω καταστήσειν τὴν ἡγεμονίαν».

7. Ὁπ. παρ., XXIV, 3.

8. Ἡ ίδρυσις τοῦ «Ταμείου τῶν θεαμάτων» ἀποδίδεται στὸν Περικλῆ. Ἀρχικὰ χρησίμευε γιὰ τὴ δωρεάν παρακολούθησι τῶν θεατρικῶν παραστάσεων ἀπὸ τοὺς πολῖτες. Γρήγορα ὁμοῦ γενικεύθηκε καὶ περιέβαλε ὅλες τὶς συλλογικὲς γιορταστικὲς ἐκδηλώσεις. Βλ. σὺν θέμᾳ αὐτό: G. Contogiorgis, *La crise du pouvoir à Athènes au IVe siècle av. J.C.*, Paris, 1973, σελ. 91 ἔπ.

9. Ὁ Σταγίριτης συνδέει ἄμεσα τὴν αὐξηση τῶν ἐξου-σιῶν τῶν Λαϊκῶν Συνελεύσεων μὲ τὴν καθιέρωσι τῆς μισθο-φορίας. Βλ. *Πολιτικά*, 1300 α-2-4. «Τοῦτο δὲ συμβαίνει εἰω-θεν, ὅταν εὐπορία τις ἢ μισθοὶ τοὺς ἐκκλησιαζοῦσιν· σχολά-ζοντες γὰρ συλλέγονται ἐκ πολλῶν καὶ ἅπαντα αὐτοὶ κρί-νουσιν». Βλ. παρακάτω σελ. 229 ἔπ.

10. Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1320α 30 ἔπ.

1. Τὴν ὁποία προκάλεσε ἡ προτοῦσα κρίσις πού κατάρ-τηξε τὴν Ἀθῆνα τὰ πρῶτα μετὰ τὴν ἡττά της στὸν Πελο-ποννησιακὸν πόλεμον χρόνια. Ἡ ὑπαίθρος εἶχε ἐρημωθεῖ καὶ οἱ περισσότεροι κάτοικοι τῆς δὲν ἦταν πιά διατεθειμένοι νὰ ἐναντιωθοῦν στὸν ἀγροτικὸν τρόπο ζωῆς. Τὰ δημόσια ἔργα πού ἐξασφάλιζαν ἐργασία στὴν πόλη, κοντὰ στὴν ἀγορά, σ' ἕνα σημαντικὸ ἀριθμὸ πολῖτων, σταμάτησαν ἀπὸ καιρὸ. Ὁ πόλεμος πού ἀπασχολοῦσε ἕνα μέρος τοῦ ἀνέργου πληθυ-σμοῦ τέλειωσε ἡ περιορίστηκε σημαντικά, ἐνῶ ἕνα πλῆθος κληροῦχων διωγμένων ἀπὸ τὶς ἀποικίες, ἐπέστρεψε στὴ Μη-τρόπολη. Ἐπρεπε νὰ βρεθεῖ ἕνας τρόπος πού νὰ ἐξασφαλίζει σ' ὅλους αὐτοὺς ἕνα ἐλάχιστο διατροφῆς, χωρὶς ὥστόσο νὰ τοὺς στερεῖ τὴν ἀπόλαυση τῆς πολιτικῆς τῶν ἐλευθερίας. Αὐτὸ τὸ λειτουργικὸ ρόλο ἤρθε νὰ παίξει ὁ ἐκκλησιαστικὸς μισθός.

2. Ἀριστοτέλης, *Ἀθηναίων Πολιτεία*, XLI, 2.

3. XLI, 3.

4. Ἀθηναίων Πολιτεία, XXIV, 1, «ἀντιλαμβάνεσθαι τῆς ἡγεμονίας».

5. Ὁπ. παρ., XXIV, 1-3, «Μετὰ δὲ (τὴ σύστασις τῆς Ἀθηναϊκῆς συμμαχίας) θαρρούσης ἦδη τῆς πόλεως καὶ χρη-μάτων ἡθροισμένων πολλῶν, συνεβούλευεν ἀντιλαμβάνεσθαι

ἀκόμα ἀπὸ τὶς ἐπιβαλλόμενες εἰσφορές, τὶς λειτουργίες, τὰ πρόστιμα, καὶ κάποτε ἀπὸ τὶς ἀτομικὲς ἢ τὶς συλλογικὲς δημεύσεις. Ἡ δήμευση εἶναι ἓνα ἐξαιρετικὸ μέτρο ποὺ παίρνεται ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τοῦ δήμου σὲ ἐπαναστατικὲς κυρίως περιόδους ἢ ἀπὸ τὰ λαϊκὰ δικαστήρια (λ.χ. ἀπὸ τὴν Ἥλιαία στὴν Ἀθήνα), σὲ καιρὸ ὁμαλοῦ πολιτικοῦ βίου, καὶ περιλαμβάνει τόσο τὴν ἀκίνητη ὅσο καὶ τὴν κινητὴ περιουσία. Συλλογικὴ εἶναι κατὰ κανόνα ἡ δήμευση ποὺ ἐπιβάλλεται ὕστερα ἀπὸ μιὰ δημοκρατικὴ ἐπανάσταση, προπαντὸς ὅταν ἐρχεται νὰ ὑποκαταστήσει στὶς ἀγροτικὲς λαϊκὲς τάξεις τῶν κλασικῶν χρόνων τὸ αἷμα τῆς ἰσομοιρίας, ἢ ὅταν χρησιμοποιεῖται σὰν ὄπλο γιὰ τὴν πολιτικὴ ἐξόντωση τῆς ἀντιπαλῆς τάξης.¹ Ἀντίθετα ἡ θητικὴ ἀστικὴ τάξη, ἔχοντας υἱοθετήσῃ τὸ αἷμα τῆς μισθοφορίας, ἐνδιαφέρεται μόνο γιὰ τὸ χρηματικὸ κεφάλαιο ἢ ἔστω γιὰ τὴ χρηματικὴ ἀξία τῆς λοιπῆς κινήτης καὶ ἀκίνητης περιουσίας. Αὐτὸ σημαίνει πὼς οἱ θήτες δὲν προσφεύγουν στὴ δήμευση γιὰ νὰ ὑποκαταστήσουν τὸν ἐκδιωκόμενο στὴν περιουσία του, ὅπως οἱ ἀγροτικὲς μάζες, ἀλλὰ γιὰ νὰ εἰσπράξουν μὲ τὴ μορφή τοῦ μισθοῦ τῆς χρηματικῆς ἀξίας τῆς περιουσίας.² Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ἡ δήμευση τῶν ἀγαθῶν ἐμφανίζεται κατὰ κανόνα σὰν ἀτομικὸ μέτρο³ καὶ γίνεται προσφυγὴ σ' αὐτὴν σὲ περιόδους κρίσης, ὅταν δηλ. τὰ «τακτικά» ἐσοδα τῆς πόλης δὲν ἐπαρκοῦν, εἴτε γιὰτὶ ἐλαττώθηκαν, εἴτε γιὰτὶ αὐξήθηκαν οἱ λαϊκὲς ἀπαιτήσεις. Ἀλλὰ πέραν ἀπὸ τοὺς δημοσιονομικοὺς στόχους, ἡ ἀτομικὴ δήμευση χρησιμοποιήθηκε, προπαντὸς τὸν IV αἰῶνα, καὶ σὰν πολιτικὸ ὄπλο ἀπὸ τοὺς ρήτορες, γιὰ τὴν ἐξουδετέρωση μεμονωμένων πολιτικῶν ἀντιπάλων. Γι' αὐτὸ συνοδεύεταν συχνὰ ἀπὸ τὴν ἐξορία τοῦ πολίτη, ποὺ ὀφίστατο τὴ δήμευση τῆς περιουσίας του.

Ὅπως δὲποτε σὲ μιὰ δημοκρατικὴ πολιτεία ἢ σὲ μιὰ λαϊκὴ ἐπανάσταση τοῦ IV αἰῶνα, ἡ καθιέρωση τοῦ μισθοῦ, ὀδικία ἢ περιορισμένα, ἀποτελεῖ μιὰ ἀπαιτητὴ σχεδὸν αὐτονόμη. Δὲν παρουσιάζεται αὐτόνομα στὶς ἀπαιτήσεις τῶν θητικῶν μαζῶν, γιὰτὶ ἀποτελεῖ ἓνα οὐσιώδες στοιχεῖο γιὰ τὴν ὁλοκληρωσὴ τῆς πολιτικῆς τοῦ ἐλευθερίας.⁴

II. τὸ πολιτικὸ περιεχόμενο τῆς δημοκρατικῆς ἰδεολογίας

A. Εἶδαμε στὴν ἀρχὴ ὅτι ἡ ἐπικράτηση τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας ἔχει προσδιοριστικὴ σημασία γιὰ τὴ φύση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας στὰ πλαίσια τῆς πόλης-κράτους. Ἐκεῖ ὅπου ἡ ἀτομικὴ ἐλευθερία ἀποτελεῖ τὸ ἐπικρατέστερο στοιχεῖο στὶς λαϊκὲς ἐπιλογές, ἡ πολιτικὴ ἐξουσία διαφεύγει ἀπὸ τὶς μάζες. Οἱ κάτοχοι τῆς ἐξουσίας, εἴτε στηρίζονται στὴν ἀποδοχὴ μέρους ἢ τοῦ συνόλου τῶν μελῶν τῆς πολιτικῆς κοινωνίας εἴτε ὄχι, ἀποφασίζουν καὶ δροῦν αὐτόνομα χωρὶς νὰ ἀπαιτεῖται προγενέστερη γνώμη ἢ ἐγκριση τοῦ λαοῦ. Ἀντίθετα, στὸ μέτρο ποὺ ἐπικρατεῖ ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία μὲ τὴν πλατεῖα τῆς ἔννοια, ἡ ἰδέα ἐνὸς διακεκριμένου κρατικοῦ μηχανισμοῦ, ποὺ θὰ ἀσκεῖ τὴν κυρίαρχη ἐξουσία του στὰ μέλη τῆς ἐπικράτειας, ἀπορρίπτεται ἀνὰ στερητικὴ τῆς πολιτικῆς αὐτονομίας ποὺ ὀρεῖται νὰ ἀπολαμβάνει τὸ ἄτομο γιὰ νὰ εἶναι ἐλεύθερο.

Τὰ ἀγροτικὰ λαϊκὰ στρώματα, ἔχοντας δεθεῖ μὲ τὴν ἀτομικὴ ἐλευθερία, ἐπὶζητήσαν νὰ θεμελιώσουν τὶς σχέσεις τους μὲ τὴν ἐξουσία πάνω στὶς ἔννοιες τοῦ κράτους δικαίου⁵ (τῆς ἰσονομίας) καὶ τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης (τῆς ἰσομοιρίας κλπ.). Ἡ ἰσονομία, δηλ. τὸ αἷμα γιὰ συνταγματικὴ κατοχύρωση τῆς ἀντικειμενικότητος τοῦ νόμου καὶ τῆς ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης, ἐμφανίζεται ἀρχικά, ὅπως μαρτυροῦν οἱ πολυάριθμοι νομοθεσίαι τοῦ VII καὶ τοῦ VI αἰῶνα, ὅπως τοῦ Ζάλευκου, τοῦ Χαρόνδου, τῆς Δρήρου, τοῦ Δράκοντα, κ.ἄ., μὲ τὴ μορφή τῆς διεκδίκησης γιὰ καταγραφὴ τῶν νόμων ποὺ μέχρι τότε ὁ προσδιορισμὸς καὶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ περιεχομένου τους ἀνῆκε, ὅπως καὶ ἡ ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης, στὴν εὐγένεια.⁶ Τὸ αἷμα τῆς ἰσονομίας τεκμηριώθηκε συνεπῶς κάτω ἀπὸ συνθήκες ταξικῆς ἀντιπαράταξης τῶν πλουσίων, ποὺ κατεῖχαν ἄμεσα ἢ ἕμμεσα τὴν ἐξουσία καὶ τῶν φτωχῶν, ποὺ χωρὶς νὰ μετέχουν στὴν πολιτικὴ διαδικασίᾳ ὀφείλαν νὰ δεχθοῦν τὴν ἀπόφαση καὶ νὰ ὑποστοῦν τὸν ἐπιβαλλόμενο ἀπὸ τὴν ἀρχουσα τάξη καταναγκασμὸ. Παρ' ὅλα αὐτὰ, ἡ ἰσονομία δὲν ἦταν τῆς γέννησής της ἀνατρεπτικὸ σύνθημα γιὰ τὴν κρατοῦσα κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ τάξη, δὲν περιεῖχε δηλ. στοιχεῖα ἀμφοβότητος τῆς ἐξουσίας τῶν εὐ-

1. Ἀριστοτέλης, *Ἀθηναίων Πολιτεία*, XL, 3.

2. Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1320α 17 ἐπ.

3. Ὁπ. παρ., 1304β 23-25.

4. Δὲν μποροῦμε νὰ εἰμαστε ἐντελὲς βέβαιοι γιὰ τὴν ἀπῆλψη ποὺ εἶχε ἡ μισθοφορία, ἰδίως γιὰ τὶς συνειδήσεις τῆς Ἑκκλησίας τοῦ δήμου στὶς ἄλλες, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, δημοκρατικὲς πόλεις τοῦ IV αἰῶνα. Οἱ κλασικὲς πηγὲς ἀφήνουν νὰ ἐννοηθῇ ὅτι ἡ μισθοδοσία γιὰ τὴ συμμετοχὴ στὶς ἀρχὲς ἀποτελοῦσε μέτρο γενικῆ ἀποδεκτοῦ. Ἀλλ' ὁ ἐκκλησιαστικὸς μισθὸς φαίνεται πᾶς σὺνάντησε ἰσχυρὲς ἀντιδράσεις ἀπὸ τὴν ὀλιγαρχικὴ τάξη. Ὁ Ἀριστοτέλης (*Πολιτικά*, 1304β, 27 ἐπ.) ἀναφέρει τὴν περίπτωση τῆς ἀνατροπῆς τῆς δημοκρατίας στὴ Ρόδο, ἐξαιτίας τῆς καθιέρωσης, αὐθαίρετα εἶναι ἀλήθεια, τῆς μισθοφορίας ἀπὸ τοὺς δημαγωγούς. Βλ. ἐπίσης Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1302β 23-1302β 32-1300α 20 ἐπ., 1318β 10 ἐπ. Πλάτων, *Πολιτεία*, 565 Α.

5. Ἡ ἔννοια τοῦ κράτους δικαίου δὲν λαμβάνεται μὲ τὴ στενὴ θετικιστικὴ ἀντίληψη τοῦ παρασμένου αἰῶνα. Τὸ αἷμα τῆς ἰσονομίας ἀπαιτεῖ οἱ νομικὲς ρυθμίσεις, μὲ βάση τὶς ὁποῖες ἐνεργεῖ ἡ ἐξουσία, νὰ εἶναι σύμφωνα μὲ τὴν περὶ δικαίου ἀντίληψη τῆς κοινωνίας, δηλ. μὲ τὸ φυσικὸ δίκαιο. Βλ. στὸ θέμα αὐτὸ Γ. Κ. Βλάχου, *Κοινωνιολογία τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου*, Παπαζήση, Ἀθήνα, 1976, σελ. 50, σημ. 3. Ἐπίσης Κ. Ι. Δεσποτόπουλου, «Ἡ ἔννοια τοῦ κράτους δικαίου», στὸ *Νομικὸ Βῆμα*, Ἰούλιος 1975, σελ. 577 ἐπ., ὅπου ἐπιχειρεῖται ἐπιτυχῶς ἡ θεμελίωσις τῆς ἔννοιαις τοῦ κράτους δικαίου στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα.

6. Ἡσίοδος, *Ἔργα καὶ Ἡμέρες*, 207 ἐπ.

γενῶν.¹ Ἀπέβλεπε βασικά στὴν ἐπάνοδο τῆς δια-
ταραχθεῖσης νομιμότητας κι ὄχι στὴν ἐπιβολὴ μιᾶς
ἄλλης. Ὁ Ἡσίοδος, ἀλλὰ καὶ οἱ κλασικοὶ συγ-
γραφεῖς ποὺ ἀναφέρονται στὴν προσολάνεια περίο-
δο, μαρτυροῦν γιὰ τὴ χειροτέρευση τῶν κοινω-
νικῶν συνθηκῶν καὶ τὸν συνθηκῶν ἀσκήσης τῆς
ἐξουσίας σὲ βάρος τῶν ὑποδεστέρων τάξεων,
πράγμα ποὺ φανερώνει πὼς καὶ πρὶν ἀπὸ τοὺς αἰῶ-
νες τῶν κοινωνικῶν ἐπαναστάσεων ὁ σεβασμὸς τῆς
ἀνθρώπινης προσωπικότητας ἀποτελοῦσε τὸν πόλο
ἀνάπτυξης τῶν διαταξικῶν σχέσεων ἀλλὰ καὶ τὴν
προϋπόθεσή τῆς πολιτειακῆς νομιμότητας.²

Ὡστόσο ἡ καταγραφὴ τῶν νόμων καὶ ἡ ἰσότητα
ἐνὸντιόν τους εἶναι τὸ ἕνα σκέλος τοῦ αἰτήματος
τῆς ἰσονομίας ποὺ ἀπὸ μόνον τὸν δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ
τὴν κατοχύρωση τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας τῶν
κατωτέρων ἀγροτικῶν στρωμάτων ἀπὸ τὴν αὐθαι-
ρεσίαν τοῦ ὀλιγαρχικοῦ κράτους. Τὰ τελευταῖα
ἀξίωσαν παράλληλα τὴ συμμετοχὴ τους στὴ δικαιο-
δοτικὴ ἐξουσία κυρίως, ἀλλὰ καὶ ὡς ἕνα βαθμὸ στὴν
κυβερνητικὴ ἐξουσία, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν ὅχι ἁ-
πλῶς τὴν ἀντικειμενικότητα τοῦ δικαίου, ἀλλὰ καὶ
τῆς ἐφαρμογῆς του. Συνεπῶς τὸ αἶτημα γιὰ πολιτικὴ
συμμετοχὴ δὲν ἔχει ἀκόμα χαρακτηριστὰ «ἐπιθυμίας»
γιὰ ἀπόλαυση ἐνός πολιτικοῦ ἀγαθοῦ καὶ γιὰ πολι-
τικὴ αὐτονομίση. Ἀποσκοπεῖ ἁπλῶς στὸν ἐλεγχὸ
τῆς ἐξουσίας στὸ μέτρο ποὺ θεωρεῖται ἀναγκαῖο
γιὰ τὴν πρόληψη τῆς αὐθαιρεσίας καὶ τῆς ἀδικίας
τῶν κρατούντων.

Πρέπει, τέλος, νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἔλλειψη ἐπαρκῶν
πηγῶν γιὰ τὸν VII καὶ τὸν VI αἰ. καὶ ἡ συνεπεία τῆς
βαθείας καὶ παρατεταμένης κρίσης ἐξέλιξη μὲ
ταχὺ ρυθμὸ τῆς λαϊκῆς ἰδεολογίας, κάνουν δύσκολο
τὸ χρονικὸ καὶ τοπικὸ ἐντοπισμὸ τῆς διαμόρφωσής
της. Ἀλλωστὲ ἡ βαθεῖα κοινωνικὴ καὶ ἠθικὴ κρί-
ση, ποὺ συντάραξε τὶς ἐλληνικὲς κοινωνίες στοὺς
παραπάνω αἰῶνες καὶ οἱ ριζικὲς ἀλλαγές ποὺ προ-
κάλεσαν στὴ ζωὴ τῆς πόλης οἱ οικονομικὲς ἐξε-
λίξεις ποὺ σημειώθηκαν μετὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἐμπο-
ροναυτικῶν μεταφορῶν καὶ τῆς βιοτεχνίας μετὰ τὸν
β' ἐλληνικὸ ἀποικισμὸ (7ος αἰώνας π.Χ.), ἐπέσαν,
ὡς φαίνεται, τοὺς μικροὺς καλλιεργητὲς καὶ τοὺς
θῆτες τῆς γῆς ὅτι ἡ ἀπλὴ νομικὴ κατοχύρωση τῆς
ἀτομικῆς ἐλευθερίας δὲν ἐπαρκεῖ ἐφόσον ἡ εὐγέ-
νεια ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀποτελεῖ τὴν οικονομικὰ
κυρίαρχη καὶ πολιτικὰ ἄρχουσα τάξη. Ἡ νομικὴ
ἰσότητα γιὰ νὰ εἶναι πραγματικὴ πρέπει νὰ συνο-
δεύεται ἀπὸ οικονομικὴ ἰσότητα ἢ τοῦλάχιστον
ἀπὸ ἕνα ἐλάχιστο οικονομικῆς αὐτοτέλειας. Ὅπως
εἶδαμε παραπάνω, τὸ κοινωνικὸ περιεχόμενον τῆς
ἐλευθερίας (καὶ ἡ σύνδεσός της μὲ τὴ γῆ)—εἶτε ἐμφα-
νίζεται μὲ τὴ μορφή τῶν οικονομικῶν ἀπαλλαγῶν

(σεισάχθεια τοῦ Σόλωνα) καὶ παροχῶν (πιστωτικὴ
πολιτικὴ τοῦ Πεισίστρατου), εἶτε μὲ τὴ μορφή τῆς
ἰσοδιανομῆς τῆς γῆς—εἶναι τελικὰ ἀπότοκο τῆς
διαπίστωσης ὅτι ἡ οικονομικὴ ἐξάρτηση ὀδηγεῖ
μοιραῖα στὴν κοινωνικὴ ἐξάρτηση καὶ στὴ δουλεία.

Ἡ ἐπιλογὴ ὅμως ἀνάμεσα στὴ συμβιβαστικὴ λύση
καὶ στὴν ἰσομοίρα ἔχει τεράστια πολιτικὴ σημασία.
Στὴν πρώτη περίπτωση οἱ κοινωνικοπολιτικὲς δο-
μές παραμένουν βασικά ἀνέπαφες, ἐνῶ στὴ δεύτερη
ἀναζητεῖται συνήθως ἕνας νέος πολιτικὸς φορέας
ποὺ θὰ ἐπισημοποιήσει τὴ ρῆξη καὶ θὰ ἐπιβάλλει
τὸ λαϊκὸ ἐπαναστατικὸ σχέδιο. Ὁ φορέας αὐτὸς
εἶναι συνήθως ὁ τύραννος. Εἶναι ὁ μονάρχης τοῦ λα-
οῦ, ὅπως ὁ βασιλιάς τῶν ἀρχαίων καὶ πρὸ γενέ-
στερων χρόνων, εἶναι ὁ μονάρχης τῆς κοινωνίας
τῶν εὐγενῶν.³ Ὅμως, σ' ἀντίθεση μὲ τὸ βασιλιά,
ποὺ ἡ ἰσχὺς του εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἰσχὺς τῆς εὐγένειας,
ὁ τύραννος πέρα ἀπὸ τὴ λαϊκὴ ἀποδοχὴ φροντίζει
συνήθως νὰ ἔχει στὴ διάθεσή του μιὰ σωματοφυλα-
κὴ, μὲ τὴν ὁποία μάλιστα καταλαμβάνει τὴν ἐξουσία.
Ἡ αὐτονομοποίηση αὐτὴ τῆς δημόσιας δυνάμεις
δὲν πρέπει ἐν τούτοις νὰ ὀδηγήσει σὲ σύγχυση
ὅσον ἀφορᾷ τὴ φύση τῆς τυραννικῆς ἐξουσίας τῶν
ἀρχαίων χρόνων καὶ τῆς ἀντιστοίχιας τοῦ τέλους
τοῦ V καὶ κυρίως τοῦ IV αἰώνα. Ἡ μία ἐκφράζει τὶς
λαϊκὲς διεκδικήσεις, στηρίζεται στὸ λαό, ποὺ
ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Πίνδαρος,⁴ εἶναι στὴν
πραγματικότητα ὁ «βασιλιάς» τῆς πόλης. Ἡ ἄλλη
στηρίζεται στὰ ἐξωπολιτειακὰ στοιχεῖα, στοὺς μι-
σθοφόρους ἢ (καὶ) στοὺς δούλους, περιοίους προ-
παντός, τὰ ὁποῖα χάρις στὴν προσωπικὴ τους σχέση
μὲ τὸν τύραννο ἐλπίζουν νὰ ἐνταχθοῦν στὴν πολι-
τεία, ἐπιδιώξῃ στὴν ὁποία ἀνταίσσονται ὅλες οἱ
κοινωνικὲς τάξεις τῶν ἐλευθέρων.

Ἡ στροφή αὐτὴ τῶν τυράνων πρὸς τὶς ἐξω-
πολιτειακὲς δυνάμεις δὲν ὑπῆρξε τυχαία. Οἱ ἐλευ-
θεροὶ λαϊκὲς μάζες ποὺ συντάχθηκαν καὶ συνέδρα-
μαν τὴν «τυραννικὴν» ἐπαναστάσεις στοὺς ἀρχαίους
χρόνους, σ' ἀντάλλαγμα τὴν πραγματοποιήσῃ ἀπὸ
τὸν τύραννο τῶν κοινωνικῶν τους αἰτημάτων, δὲν
φαίνονται πιά διατεθειμένες, ἀπὸ τὸν V αἰώνα
ὕστερα, νὰ νομιμοποιήσουν τὸν τυραννικὸ σχέδιο.
Ὅπως θὰ δοῦμε, ἡ υἱοθέτηση ἀπ' αὐτὲς τῆς πολι-
τικῆς ἐλευθερίας, κάνει ἀδύνατη κάθε σύμπραξη κι
ἀσυμβίβαστη πρὸς τὸ πολιτικὸ περιεχόμενον τῆς
λαϊκῆς ἰδεολογίας.

Τὸ γεγονός αὐτὸ παρατηρήθηκε ἀπὸ τὴν κλασικὴ
πολιτικὴ σκέψη ἡ ὁποία παρουσιάζει τὸ «σχέδιο»
τῶν τυραννικῶν ἐπαναστάσεων στοὺς ἀρχαίους
χρόνους σὰν μιὰ σύνθεση μεταξὺ δύο σχεδίων με
διαφορετικὸ περιεχόμενον: τοῦ λαϊκοῦ καὶ τοῦ τυραν-

1. Ἡσίοδος, *Ἔργα καὶ Ἡμερες*, 207 ἐπ.

2. Γιὰ τὸ πρόβλημα αὐτὸ στίς ὁμηρικὲς κοινωνίες, βλ.
G. Vlachos, *Les sociétés politiques homériques*, Paris, PUF,
1974, σελ. 303 ἐπ., 318 ἐπ., 328 ἐπ.

3. Ὁ Εὐριπίδης (*Ἰκεύδης*, 404, 434-445 ἐπ.) συγχέει τὸν
ἀρχαῖο τύραννο μὲ τὸ βασιλιά. Βλ. ἐπίσης Romilly (J. de),
La classification des constitutions jusqu'à Aristote, R. ET.
GR., LXVII, 1959, σελ. 81-99.

4. *Πυθιοὺς* II, 140, μετάφρ. Παναγῆ Λεκατσῆ, Ἀθήνα,
1962, Δίφρος.

νικοῦ, τοῦ «θηρίου», ὅπως χαρακτηρίζει ὁ Ἀριστοτέλης τὸν τύραννο, μὲ τὶς ἀπύθμενες ἐπιθυμίες.¹ Οἱ λαϊκὲς μάζες ὑποστηρίζουν τὸν τύραννο γιὰ «τὰ προστατεύοντά ἀπὸ τῶν γνωρίμων, ὥστε νὰ μὴν ὑποστοῦν καμία ἀδικία ἐκ μέρους τους».² Ὁ Πλάτων ἐκφράζοντας τὴν ἴδια ἀποψη μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, δίνει ἕνα περιεχόμενο περισσότερο θετικό στὴ λαϊκὴ ὑποστήριξη πρὸς τὴν τυραννία. «Ὁ λαός», γράφει, «περιέβαλε μὲ ἐκτίμηση τοὺς τυράννους... διότι ὑπὸ τὴν ἐνδοξὴν ἡγεσίαν τοὺς ἐλευθέρωθηκε ἀπὸ τὸν ζυγὸ τῶν πλουσίων καὶ αὐτῶν ποὺ ἡ πόλις ὀνομάζει ἐπιεικεῖς.»³

Ἀλλὰ ποιὸς εἶναι ὁ τύραννος καὶ ποιὲς ὑπῆρξαν οἱ εἰδικότερες ἀντικειμενικὲς συνθήκες ποὺ τὸν ὀδήγησαν στὴν ἐξουσία; «Καθὸς τότε», γράφει ὁ Ἀριστοτέλης, «οἱ πόλεις δὲν ἦσαν μεγάλαι καὶ ὁ λαὸς ζούσε στὴν ὑπαίθρου, ὅπου οἱ ἐργασίες του τοῦ στερούσαν τὴ δυνατότητα τοῦ σχολάζειν, οἱ ἀρχηγοὶ τὸν, ὅπως καὶ γίνονται «πολεμικοί», ἐπιδίωκαν συνήθως νὰ γίνουν τύραννοι. «Ὅλοι ἐνεργοῦσαν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἀφοῦ κέρδιζαν τὴ λαϊκὴ ἐμπιστοσύνη.»⁴ Ὡστόσο στὸ 1310β 15 ἐπ., τῶν *Πολιτικῶν*, ὁ Ἀριστοτέλης μιλάει γιὰ «ὀρισμένες τυραννίες ποὺ ἐπιβλήθηκαν... ὅταν οἱ πόλεις εἶχαν ἡδὴ μεγαλώσει», ἀφῆνοντας νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι τὰ κοινωνικὰ στοιχεῖα, ποὺ γεννήθηκαν μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν νέων παραγωγικῶν δυνάμεων, πρέπει νὰ ἐπαίξαν ἕνα βασικὸ ρόλο στὴν «τυραννικὴ» ἐπαναστατικὴ διαδικασία.⁵ Τὸ πρόβλημα ὅπως φαίνεται νὰ τίθεται εἶναι πολὺ σπουδαῖο, γιατί ἀποφανόμενοι γιὰ τὴ μιά ἢ τὴν ἄλλη λύση διαλέγουμε ἀνάμεσα στὴν ἐκδοχὴ ὅτι οἱ τυραννικὲς ἐπαναστάσεις ἦσαν καθαρὰ ἀγροτικὲς ἀπὸ ἀποψη φορέων καὶ περιεχομένου, ἢ ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ συμμαχία τῶν ἀγροτικῶν μαζῶν μὲ τὶς νέες κοινωνικὲς δυνάμεις ποὺ γέννησε ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου, τῆς ναυτιλίας καὶ ὡς ἕνα βαθμὸ τῆς βιοτεχνίας. Κατὰ τὴ γνώμη μας ὥστόσο τὸ δίλημμα δὲν εἶναι πραγματικό. Ὁ Ἀριστοτέλης, ἀναφερόμενος στὶς μικρὲς πόλεις, δὲν ἐννοεῖ τίς μικρὲς «στάσεις» ἀγροτικὲς κοινωνίες τῆς «προστατικῆς» περιόδου, ὅπως θὰ φαινόταν ἀπὸ πρώτη ἀποψη. Ὁ ὑπαινιγμὸς ἀφορᾷ τὴν κρίσιμη μεταβατικὴ περίοδο ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ οἰκονομία στὴ χρηματικὴ, ὅταν ἡ ἀνάπτυξη τῶν «διακρατικῶν» συναλλαγῶν πολλαπλασιάσει τὶς εὐκαιρίες συγκρούσεως ἀνάμεσα στὶς πόλεις καὶ κατὰ προέκταση τὴν ἀνάγκη ἀμυντικῆς κάλυψης τῶν «ἐθνικῶν» ἢ καὶ τῶν «ἡμπε-

ριαλιστικῶν» τοὺς συμφερόντων, στὴν ὁποία ἀδυνατοῦσε νὰ ἀνταποκριθεῖ ἡ κλειστὴ στρατιωτικὴ ὀργάνωση τῆς εὐγένειας. Ἡ τελευταία ἀναγκάστηκε τότε νὰ προσφύγει στὴ συγκρότηση τῶν μεσαιῶν ἀγροτικῶν στρωμάτων σὲ στρατιωτικὰ σώματα, τοὺς ὀπλίτες,⁶ τῇ διοίκηση τῶν ὁποίων ἀνέθετε σὲ «πολεμικοὺς» εὐγενεῖς.

Πρέπει ἄραγε νὰ υποθέσουμε πὼς οἱ εὐγενεῖς αὐτοὶ ἡγήθηκαν τῶν λαϊκῶν ἐπαναστάσεων γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τῶν ἀριστοκρατικῶν κοινωνιῶν τῆς ἐποχῆς; Πρὶν καταλήξουμε σὲ μιὰ ἀπάντηση, ἐπιβάλλεται νὰ διερευνήσουμε στὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ τὴν κοινωνικὴ προέλευση τῶν «τυράνων». Εἶναι ἱστορικὰ βεβαιωμένο ὅτι οἱ ἐπαναστατημένες ἀγροτικὲς μάζες δὲν μπόρεσαν νὰ ἀναδείξουν δική τους ἡγεσία ποὺ θὰ τοὺς ὀδηγοῦσε ἐναντίον τῶν εὐγενῶν. Ἀπὸ ποῦ προήλθε; Ὁ Ἀριστοτέλης, ἀνεπιφύλακτος ὁπαδὸς τῆς μέσης τάξης,⁷ ἀναφέρει ὅτι οἱ μεγαλύτεροι νομοθέτες προήλθαν ἀπὸ αὐτήν: «Ὁ Σόλων,⁸ ὁ Λυκούργος⁹ ποὺ δὲν ἦταν βασιλιάς, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Πλούταρχος, ὁ Χαρόνδας καὶ οἱ περισσότεροι ἀπ' τοὺς ἄλλους.¹⁰ Δὲν γνωρίζουμε ὅμως σχεδὸν τίποτα γιὰ τὴ φύση τῆς παρουσίας τους. Ὁ Πλούταρχος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Σόλων ἐμπορεύθηκε γιὰ νὰ ἀποκτήσει τὰ ἀναγκαῖα χρήματα γιὰ τὰ ταξίδια του. Ἀλλ' ὅσοι οἱ παραπάνω ἀκολούθησαν μιὰ συμβιβαστικὴ πολιτικὴ ὑπῆρξαν αἰσυνήτες, δὲν ἔγιναν τύραννοι. Ἡ πληροφορία ἐξ ἄλλου ὅτι τὸ ἐμπόριο καὶ γενικὰ οἱ χρηματικὲς συναλλαγὲς στοὺς ἀρχαίους χρόνους δὲν θεωροῦνταν κοινωνικὰ ἐπιλήψιμες,¹¹ ἀφῆνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ἡ τάξη τῶν γνωρίμων, ἢ τουλάχιστον ἕνα μέρος τῆς, ἐντάχθηκε στὸ νέο τρόπο ζωῆς καὶ στὶς νέες δραστηριότητες ποὺ τοὺς χάριζαν συμπληρωματικὴ δύναμη καὶ ἐπιρροή. Ὁ Ἀριστοτέλης γράφει ὅτι ὀρισμένοι βασιλεῖς ἔγιναν τυραννικοί,¹² ἐνῶ στὶς ὀλιγαρχικὲς πολιτεῖες «ἰσχυροὶ ἄνδρες ἐκμεταλλεύθηκαν τὴν ἐκλογὴ τους σ' ἕνα ἀξίωμα γιὰ νὰ γίνουν τύραννοι».¹³ Ὁ Θουκυδίδης, τέλος, περιγράφει ὡς ἐξῆς τὴν ἀνοδο τῆς τυραννίας: «Δυνατωτέρως δὲ γιγνομένης τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν χρημάτων τὴν κτῆσιν ἔτι μᾶλλον ἢ πρότερον ποιουμένης, τὰ πολλὰ τυραννίδες ἐν ταῖς πόλεσι καθίσταντο, τὸν προσδόντων μείζονον γιγνομένων, ναυτικὰ τε ἐξηρ-

6. Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1297β 22-24, 25-28, «ἦσαν δὲ αἱ ἀρχαῖαι πολιτεῖαι εὐλόγως ὀλιγαρχικαὶ καὶ βασιλικαὶ δι' ὀλιγανθρωπῖαν γὰρ οὐκ εἶχον πολὺ τὸ μέσον, ὅστ' ὀλίγοι τε ὄντες τὸ πλῆθος καὶ κατὰ τὴν συνάτην μᾶλλον ὑπέμενον τὸ ἀρχεσθαι».

7. *Πολιτικά*, 1295β 40.

8. Ἀριστοτέλης, *Ἀθηναίων Πολιτεία*, V, 3. *Solon fragm.*

15 καὶ Πλούταρχος, *Σόλων*, I, 14.

9. *Λυκούργος*, 3. *Σόλων*, 16.

10. Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1296α 20-21.

11. *Σόλων* II.

12. *Πολιτικά*, 1310β 18-19.

13. *Πολιτικά*, 1308α 22-25.

1. *Πολιτικά*, 1287α 30 ἐπ.

2. Ὁπ. παρ., 1310β 12-14, 1305α 23. Ὡστε ὁ λόγος τῆς λαϊκῆς ἐμπιστοσύνης πρὸς τὸν «τύραννο» ἦταν «ἡ ἀπέχθεια ἢ πρὸς τοὺς πλουσίους» (*Πολιτικά*, 1305α, 18-23).

3. *Πολιτεία*, 562 A.

4. *Πολιτικά*, 1305α 18-23.

5. Γιὰ τὰ κριτήρια καὶ τὴν σημασία τῆς διάκρισης ἀνάμεσα στὶς μικρὲς καὶ τὶς μεγάλαις πόλεις, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, βλ. G. Contogiorgis, *La théorie des révolutions chez Aristote*, Paris, 1975, σελ. 191 ἐπ.

τύτοε ἡ Ἑλλάς καὶ τῆς θαλάσσης μᾶλλον ἀντίεχοντο¹ ... Τὰ μὲν οὖν ναυτικά τῶν Ἑλλήνων τοιαῦτα ἦν, τὰ τε παλαιὰ καὶ τὰ ὕστερον γεγόμενα. Ἰσχὺν δὲ περιποιήσαντο ὁμῶς οὐκ ἐλαχίστων οἱ προσχόντες αὐτοῖς χρημάτων τε προσδῶν καὶ ἄλλων ἀρχῇ.»² Πράγμα πὺν σημαίνει πὺς ἡ δύναμις ἀπὸ τῆς ναυτικῆς ἐπιχειρήσεως δὲν μονοπωλήθηκε ἀπὸ μιᾶς μόνο κοινωνικῆς τάξεως. Ὁ προσδήποτε μέσα στοὺς «προσχόντας αὐτοῖς χρημάτων», ἀπὸ τῆς νέας οικονομικῆς δραστηριότητος πρέπει νὰ συμπεριληφθεῖ ἕνας ἀριθμὸς ἀνδρῶν κατώτερης κοινωνικῆς προέλευσης. Ἡ διαπίστωση αὕτη καθαντὴ δὲν ἔχει μεγάλη σημασία γιὰ τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι εἴτε εὐγενεῖς εἴτε «ταπεινῆς» καταγωγῆς ἦσαν οἱ τύραννοι, διέπονταν ἀπὸ τὴν ἴδια «νοοτροπία».³

Λέγοντας συνεπῶς ὁ Ἀριστοτέλης ὅτι οἱ τυράννεις γεννήθηκαν ὅταν οἱ πόλεις ἦταν ἀκόμα μικρῆς ἀλλὰ καὶ ὕστερα, ὅταν μεγάλωσαν, δὲν ἀντιφάσκει, οὔτε ὡς πρὸς τὰ χρονικά πλαίσια ἐμφάνισής τους, οὔτε ὡς πρὸς τῆς συνθήκης πὺς τῆς προκάλεσαν. Θέλει μᾶλλον νὰ υπογραμμίσῃ μιᾶς διαφοροποίησης τοῦ παλίους συσχετισμοῦ στο ἐσωτερικὸ τῆς λαϊκῆς τάξεως καὶ προπαντὸς στὴ «στρατολόγησιν» τῆς κινητήριας δυνάμεως τῆς.

Στὶς «μεγάλες πόλεις», τὰ θητικά ἀστικά στοιχεία εἶναι περισσότερο ἐνεργὰ στὶς πολιτικὲς διαδικασίες, καὶ ὁ τύραννος, ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ ἀρχικὴ κοινωνικὴ του προέλευσις, ὀφείλει, ἄλλ', ἔχει καὶ συμφέρον, νὰ λάβῃ ὑπόψη του, παρὰ ἅλλα μὲ τὰ αἰτήματα τῆς ἀγροτικῆς τάξεως, καὶ τὰ δικά τους. Ἄφ' ἐνὸς μὲ τὴν προώθησιν τῶν ἐμποροναυτικῶν καὶ βιοτεχνικῶν ἐπιχειρήσεων, ἀπ' τῆς ὁποῖας ἀποζοῦν ἄμεσα, ἐργαζόμενοι σ' αὐτές, ἡ ἔμμεσα ἀπὸ τὰ φιλόδοξα δημόσια ἔργα (λ.χ. ναοὺς, ὑδραγωγεία) πὺς πραγματοποιοῦν οἱ τύραννοι στὴν πόλιν μὲ ἔσοδα προερχόμενα κυρίως ἀπὸ τῆς παραπάνω δραστηριότητος⁴ ἄφ' ἑτέρου δὲ τὴν κατοχύρωση τῆς ἀτομικῆς τοῦς ἐλευθερίας μὲ τὴν ἐνταξί τους στο πολιτικὸ σύστημα. Ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι γιὰ μιᾶς ἀκόμα φορὰ πολὺ τιμὴ καὶ συγχρόνως μοναδικὴ πηγή. Περιγράφοντας τὴν κοινωνιολογικὴ σύνθεσιν τοῦ λαϊκοῦ κόμματος τῶν Διακρίων στὴν Ἀθήνα, τὴν ἐποχὴ τοῦ Πεισίστρατου, γράφει: «Προσεκεκόσμηθη δὲ τοῦτοις οἱ τε ἀφρημμένοι τὰ χρέα διὰ τὴν ἀπορίαν καὶ οἱ τῷ γένει μὴ καθαροὶ διὰ τὸν φόβον»

σημεῖον δ', ὅτι μετὰ τὴν (τῶν) τυράννων κατάλυσιν ἐποίησαν διαψηφισμὸν, ὡς πολλῶν κοινωνούντων τῆς πολιτείας οὐ προσήκον.»⁵

Ὅπως καὶ νᾶξῃ τὸ πρᾶγμα, θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε πὺς ἡ ἀρχαϊκὴ τυραννία ὑπῆρξε τὸ ἐπαναστατικὸ πολιτικὸ καθεστὼς πὺς ἐξασφάλισε ἡ ἐγγυήθηκε τὴν προσωπικὴ καὶ τὴν κοινωνικὴ ἐλευθερία τῶν μαζῶν, ἀπὸ τὴν καταθλιπτικὴ καταπίεσιν τῆς κοινωνίας τῶν εὐγενῶν,⁶ ἐνὼ συγχρόνως ὑποστήριξε τῆς ναυτικῆς δραστηριότητες, συμβάλλοντας ἀποφασιστικὰ στὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν ἐμποροβιοτεχνικῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ στὴν περαιτέρω ἀνάπτυξί της. Συνεπῶς ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς ἀπὸ τῶν ἀρχαίων συγγραφεῖς ὡς παράνομης δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τὸ πρόβλημα τῆς οὐσιαστικῆς νομιμοποίησης τοῦ καθεστώτος αὐτοῦ στοὺς ἀρχαίους χρόνους. Ἡ τυραννία εἶναι παράνομη στο μέτρο πὺς ἐρχεται σ' ἀντίθεσιν ἢ καὶ καταργεῖ τῆς παραδοσιακῆς κοινωνικοπολιτικῆς δομῆς τῆς κοινωνίας τῶν εὐγενῶν, στηριγμένη σὲ δυναμικοὺς τρόπους συμπεριφορᾶς.

Β. Ὅμως, ἂν οἱ κοινωνικοτυραννικῆς ἐπαναστάσεις καὶ ἡ μεταρρυθμιστικὴ πολιτικὴ τῶν νομοθετῶν ὀδήγησαν στὴν ἄρσιν τοῦ κοινωνικοπολιτικοῦ ἀδιεξόδου, συνέβαλαν συγχρόνως στὴ δημιουργία ἐνὸς νέου, ἐξ ἴσου κρίσιμου. Ἡ ἐπελθούσα, συνεπεία τῆς πολιτικῆς τους, προσωπικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀπελευθέρωσιν τοῦ λαοῦ, ἡ ἀστικὴ συγκέντρωσιν καὶ ἡ ὁποσδήποτε μεγαλότερη συμμετοχὴ του στὰ κοινὰ, τέλος ἡ ἐμπειρία τῆς μετατροπῆς τῆς κοινωνικοτυραννικῆς ἐπανάστασης σὲ καθαρά τυραννικὸ καθεστὼς, ὀδήγησαν προοδευτικὰ στὴ διεύρυνσιν τῆς ἰδέας τῆς ἐλευθερίας καὶ στον ἐμπλουτισμὸ τῆς μὲ αἰτήματα πολιτικῆς συμμετοχῆς.

Ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία στὶς μάζες, προπαντὸς τῆς ἀστικῆς, στὴ μεσαιτυραννικὴ περίοδο ὡς τὸ τέλος τῆς αὐτονομίας τῶν ἑλληνικῶν πόλεων, ἔχει διπλὸ στόχο: Ἄφ' ἐνὸς τὴν κατοχύρωσιν τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας, μὲ τὸν ἐλεγχὸ τῆς ἐξουσίας, πὺς ὥς τώρα ἀσκίονταν ἀπὸ τοὺς ἄρχοντας, καὶ ἄφ' ἑτέρου, τὴν ἱκανοποίησιν τῆς πολιτικῆς ἀνάγκης πὺς ἐκφράζεται μὲ τὸ νέο σύνθημα τῆς ἰσηγορίας,⁷ τῆς ἰσότητος τοῦ λόγου, δηλ. τῆς ἰσότητος συμμετοχῆς στὶς πολιτικὲς διαδικασίες, καὶ ὅχι ὅπως συχνὰ ἐρμη-

1. Θουκυδίδης I, 18.

2. I, 15. Ἐπίσης ὁ Ἡσίοδος θεωρεῖ ὅτι ἡ ναυτιλία ἐπὶβάλλεται μόνον ἀπὸ ἀνάγκη, ἐκεῖ ὅπου ἡ γῆ δὲν ἀποδίνει γόνιμο βίος, ἡ ὑπάρχοντες μεγάλαις κοινωνικῆς ἀνισότητες (Βλ. «Ἔργα καὶ Ἡμέρες», 235 ἐπ.).

3. Ὁ ὑπατινισμὸς τοῦ Ἀριστοτέλη (Πολιτικά, 1286β, 15-16) ὅτι οἱ ἐπικτεῖς «ἐντιμον... ἐποίησαν τὸν πλοῦτον» θέλει νὰ δείξῃ τῆς θεμελιώδους μεταβολῆς πὺς ἐπέφερε ἡ ἀνάπτυξιν τῆς χρηματικῆς οἰκονομίας στο ἐσωτερικὸ τῆς τάξεως τῶν εὐγενῶν καὶ τὴν προϊούσα ὀλιγαρχοποίησιν τῆς.

4. G. Contogiorgis, *La théorie des révolutions chez Aristote*, Paris, 1975, σελ. 185 ἐπ.

5. Ἀθηναίων Πολιτεία, XIII, 5. Στοὺς «μὴ καθαροὺς» ἀπὸ ὅποιν πολιτικὸν δικαιοσύνην δὲν ἀποκλείεται νὰ περιλαμβάνονται καὶ ἐξωπολιτικά κοινωνικά στοιχεία, ὅπως οἱ μέτοχοι, ὅμως καὶ αὐτοὶ εἶναι προϊόν τῆς ἐμποροναυτικῆς οἰκονομίας.

6. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει σὰν στοιχεῖα τῆς πολιτικῆς τῶν τυράννων: «γυναικοκρατία τε περὶ τὰς οἰκίας, ἴν' ἐξαγ-γέλλωσι κατὰ τὸν ἀνδρῶν, καὶ δοῦλων ἀνεσις διὰ τὴν αὐτὴν αἰτίαν» οὔτε γὰρ ἐπιβουλευοῦσιν οἱ δοῦλοι καὶ αἱ γυναῖκες τοῖς τυράννοις, ἐνημεροῦντάς τε ἀναγκαῖον εὖνους εἶναι... ταῖς τυραννίαις...», Πολιτικά 1313β 33-37.

7. Ἀριστοτέλης, Ἀθηναίων Πολιτεία, XIII, 2.

8. Αἰσχίνης, Κατὰ Τιμόχαρον, 27. Κατὰ Κτησιφώντος, 220. Ἀριστοτέλης, Ἀθηναίων Πολιτεία, XLV, 1, 4.

νεύεται, τῆς ἐλευθερίας τοῦ λόγου μετὰ τὴ σύγχρονη ἐννοία τοῦ ὅρου.¹

Εἶναι φανερό λοιπὸν ὅτι ἡ ἰδέα τῆς δημοκρατικῆς δικαιοσύνης, δηλαδὴ ἡ ἀριθμητικὴ ἰσότης, θεωρεῖται πλέον ἀπὸ τοὺς δημοκρατικούς, σὲ σχέση μετὰ τὴς πολιτικῆς τὸς ἐπιθυμίας καὶ ὄχι μετὰ τὴς ὁλικῆς, ὅπως στὴν προδημοκρατικὴ περίοδο. Ἡ σύνθεση τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀριθμητικῆς ἰσότητος ἀπορρέει βασικὰ ἀπὸ τὸ ἴδιο «ἀξίωμα» ποὺ ὁδήγησε, στὴ διάρκεια τοῦ VII καὶ τοῦ VI αἰῶνα, τὴς ἀγροτικῆς λαϊκῆς τάξεως νὰ ταυτίσῃ στὴς ἀντιλήψεις τοὺς τὴν ἐλευθερία μετὰ τὴ γῆ. Εἶδαμε ὅτι σύμφωνα μετὰ τὴ δημοκρατικὴ ἰδεολογία, ὁ ἐλεύθερος ἄνθρωπος πρέπει νὰ ζεῖ τὴ ζωὴ του ὅπως θέλει πρὸς ὄφελός του καὶ ὄχι πρὸς ὄφελος κάποιου ἄλλου.² «Διότι», λένε, «αὐτὸ εἶναι τῆς ἐλευθερίας ἔργον, ὅπως εἶναι τοῦ δουλεύοντος νὰ ζεῖ ἀντίθετα πρὸς τὴ βούλησίν του.» Συνεπῶς, τὸ αἷμα τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας ἀποσκοπεῖ οὐσιαστικὰ στὴν *πολιτικὴ αὐτονομία* τοῦ λαοῦ, κατ' ἀντιστοιχίαν μετὰ τὴν οἰκονομικὴ αὐτονομία ποὺ ἐπιδιώξει στοὺς προγενέστερους αἰῶνες. «Ὁ δῆμος», γράφει ὁ Γέρο-Ὀλιγαρχικός, «δὲν θέλει τὴν πόλιν νὰ διοικεῖται χρηστά,³ ἐνθαυτὸς θέειναι δοῦλος, ἀλλὰ νὰ εἶναι ἐλεύθερος καὶ νὰ κυβερνᾷ, χωρὶς νὰ τὸν μέλει ἡ ἐννομία.»⁴

Προϋπόθεση τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας εἶναι ἡ «καθολικὴ ἀρμοδιότητα»⁵ ὅλων τῶν ἐλευθέρων ἀνθρώπων, γιὰ ὅλα τὰ θέματα. Μόνον κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἀντὶλήφθηκαν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ὅτι μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία ποὺ στηρίζεται στὴν ἰσότητα. Θεωρητικὰ ἡ ἀντίληψη αὕτη στηρίζεται σὲ μιὰ φαινομενικὰ ἀντικειμενικὴ ἰδέα: ὅτι οἱ στερήσεις ποὺ θὰ ὑποστοῦν τὰ μέλη τῆς πολιτικῆς κοινωνίας ἐξ αἰτίας τῆς σπανιότητος τῶν πολιτικῶν ἀγαθῶν, θὰ πρέπει νὰ μοιρασθοῦν ἐξ ἴσου ἀνάμεσα σ' ὅλους καὶ κατὰ ἀπρόσωπο τρόπο.⁶ Ἡ κλασικὴ πολιτικὴ σκέψιν ἀντέκρουσε, ἐν τούτοις, τὸ συλλογισμὸ αὐτό, μετὰ τὴν ἐπιχειρήμα ὅτι στὴν πράξιν κάθε πολίτης ἀνήκει σὲ μιὰ κοινωνικὴ σφαῖρα, στὴν ὁποία τοποθετεῖται σύμφωνα μετὰ τὴ συμμετοχὴ του στὴ διανομὴ τῶν οἰκονομικῶν ἀγαθῶν, τὴν ἀπασχόλησίν του, τὸ βαθμὸ συμμετοχῆς του στὴν ἀρετὴ, κλπ. Εἶναι συνεπῶς φανερό ὅτι ἡ συμπεριφορὰ καὶ οἱ ἐπιθυμίες καθενὸς θὰ ἐκφραστοῦν μετὰ βάση ταξικὰ κριτήρια. «Κάθε πολίτης λένε», γράφει ὁ Ἀριστοτέλης, «πρέπει νὰ μετέχει

[στὴ διανομὴ τῶν ἀγαθῶν] μ' ἓνα ἴσο μερίδιον καὶ ἡ συνέπειαν εἶναι ὅτι στὶς δημοκρατίαις οἱ φτωχοὶ εἶναι ἰσχυρότεροι ἀπ' τοὺς πλούσιους, γιὰτὶ εἶναι πολυαριθμότεροι καὶ ἡ κυρίαρχη ἐξουσία ἀνήκει στὴ θέλησιν τῆς πλειοψηφίας.»⁷ Αὐτὸ σημαίνει ὅτι, ναὶ μὲν δὲν ὑπάρχει κυριαρχία ἐνὸς ἀτόμου ἢ μιᾶς διακεκριμένης ἐξουσίας πάνω σ' ἓνα ἄλλο ἄτομον ἢ στὸ κοινωνικὸ σύνολο, εἶναι ὅμως ἀναμφισβήτητὴ ἡ πολιτικὴ ἡγεμονία τῆς τάξεως τῶν φτωχῶν πάνω στὴν οἰκονομικὰ κυρίαρχη τάξιν τῶν πλουσίων. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν πρόκειται, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, γιὰ μιὰ πολιτικὴ ἰδεολογία ποὺ θέλει νὰ ἐπιβάλλει τὴν ἰσότητα ἀνάμεσα στοὺς πολίτες, ἀλλὰ γιὰ μιὰ ταξικὴ ἰδεολογία ποὺ ἐπιχειρεῖται νὰ ἐπιβληθεῖ στοὺς γνῶριμους.⁸

Παρ' ὅλα αὐτὰ ὅμως ὁ Σταγίριτης ἐπιφυλάσσει νὰ παραλληλίσῃ τὴ δημοκρατικὴ ἰδεολογία μετὰ τὴν ὀλιγαρχικὴ. Βέβαια σὲ διάφορα μέρη τῶν *Πολιτικῶν* ἀναγνωρίζει π.χ. ὅτι ἡ ὀλιγαρχικὴ πολιτεία ἀποκλείει τοὺς φτωχοὺς ἀπὸ τὰ πολιτικὰ ἀγαθὰ, καὶ μάλιστα μετὰ θεσμικὰ μέτρα, ἐνῶ ἡ δημοκρατικὴ, ὄχι μόνον δέχεται τοὺς πλουσίους στὴν πολιτεία τῆς, ἀλλὰ τὴς περισσότερες φορὲς τοὺς ἐπιφυλάσσει μιὰ προνομιακὴ θέση στὴ διανομὴ τῶν ἀξιομάτων. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, δὲν ἀποκλείει τὸ ἐνδεχόμενο ἡ δημοκρατικὴ ἰδεολογία νὰ μὴν εἶναι στὴν πράξιν «ταξικὴ», στὴν περίπτωσιν ποὺ οἱ κοινωνικοοικονομικῆς ἀνισότητες εἶναι μικρές, ἐνῶ τὸ κόμμα ποὺ ἀπάξεται τὴ δημοκρατικὴ ἰδεολογία περιλαμβάνει ἕνα μεγάλο μέρος πλουσίων καὶ προπαντὸς τὰ μεσαία στρώματα.⁹

Ἐδῶ πρέπει νὰ διευκρινισθεῖ ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς πλειοψηφίας ποὺ ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιον γιὰ τὴ λειτουργία τῆς δημοκρατίας, δὲν καθιερώνει σὲ καμιά περίπτωσιν τὴν πολιτικὴ κυριαρχία μιᾶς τάξεως ποῦ, ἀφοῦ ἐπικρατήσῃ νόμιμα σὲ μιὰ δεδομένη στιγμή, προσορίζει νὰ διατηρήσῃ τὴν ἐξουσία ἐπὶ μακρόν. Γιὰτὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἀρχῆς αὐτῆς δὲν περιορίζεται στὴν ἅπλῃ ἐκλογὴ τῶν φορέων τῆς κυβερνητικῆς ἐξουσίας, ποὺ εἶναι ἔκτοτε οἱ μοναζικοὶ ὑπεύθυνοι γιὰ τὴ χάραξιν τῆς ἀκολουθητέας πολιτικῆς. Ἀπὸ τὴ στιγμή *ἐκείνη* ποὺ ἡ κυβερνητικὴ ἐξουσία *ἔχει συγκροτηθεῖ* στὶς λαϊκῆς συνελεύσεις, ἡ ἀρχὴ τῆς πλειοψηφίας *ἔχει σημασίαν κυρίως* ὅταν τὴν ἀπόφασιν καὶ σὲ δεύτερη μορφή γιὰ τὴν ἐκλογὴ. Ὁ λαὸς καλεῖται νὰ ἀποφασίσῃ γιὰ τὴν *ἐπίλυσιν* ἐνὸς ὁποιοῦδήποτε ζητήματος καὶ γιὰ κάθε πρότασιν γιὰ δράσιν ποὺ θὰ ὑποβληθεῖ στὶς λαϊκῆς συνελεύσεις, ἢ τέλος γιὰ τὴν ἐκλογὴ ἢ τὴν παύσιν τῶν *διοικητικῶν ὁργάνων* τοῦ Κράτους. Ἔτσι ἡ πλειοψηφία *μπορεῖ ν'* ἀλλάξῃ ἀπὸ τὴ μιὰ στιγμή στὴν ἄλλη μετὰ τὴν νιοθέτησιν μιᾶς πρότασης ποὺ ὑποστηρίζεται ἀπὸ μιὰ

1. Sinclair (T.A.), *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτικῆς Σκέψεως*, Ἀθήναι, 1969, σελ. 55.

2. Ἀριστοτέλης, *Μεταφυσικά*, 982b 25.

3. Χρηστὴ διοίκησιν σημαίνει διοίκησιν τῶν χρηστών.

4. I, 8.

5. «Πάντας καὶ περὶ πάντων», Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1298a 10.

6. Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1317b 5· 1310a 30 ἐπ' 1281a 15 ἐπ' 1291b 37· 1279b 18-19· 1318a 19.

7. *Πολιτικά*, 1317b 7-10· ἐπίσης 1281a 15 ἐπ' 1291b 37. 1279b 18-19· 1317b 4 ἐπ.

8. *Πολιτικά*, 1318a 24-26.

9. *Πολιτικά*, 1318a 11.

παράταξη—πὸν δὲν ταυτίζεται ἀναγκαῖα μὲ μιὰ τάξη—καὶ τὴν ἀπόρριψη μιᾶς ἄλλης πὸν εἰσγγέται ἡ ἀντίπαλη παράταξη, πὸν προσηγορευμένος εἶχε τὴν τύχη νὰ γίνῃ ἀκουστή ἢ γνώμη της ἀπὸ τὸ λαό, καὶ οὕτω καθεξῆς.

Ὁ Ἰσοκράτης μέμφεται τὴν ἀρχὴ αὐτὴ, προσάπτοντας στὸ λαὸ ὅτι φέρεται ἀνόητα, ὥστε γιὰ τὰ ἴδια πράγματα, τὴν ἴδια μέρα, δὲν ἔχει τὴν ἴδια γνώμη, ἀλλὰ ὅσα κατηγορεῖ πρὶν μεταβεῖ στὴ συνέλευση τὰ ἐγκρίνει, ὅταν ἔρθῃ σ' αὐτὴ, καὶ σὲ λίγο, ὅταν ἀποχωρήσει, κατηγορεῖ πάλι τὰ ψηφισθέντα, κλπ.¹

Πάντως οἱ κατηγορίες αὐτὲς δὲν μποροῦν νὰ ἀλλοιώσουν τὴν εἰκόνα πὸν δημιουργεῖται ἀπὸ τὴ διάκριση πὸν ἐπέβαλε ἡ δημοκρατικὴ ἰδεολογία ἀνάμεσα στὴν οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ ἐξουσία. Πρόκειται γιὰ μιὰ σπουδαιότατὴ ἐξέλιξη πὸν εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα ὅτι γιὰ πρῶτὴ φορὰ οἱ φτωχοὶ, χάρι τὴν ἀριθμητικὴ τους ὑπεροχὴ, ἐπέβαλαν τὴν πολιτικὴ τους θέληση στὸς οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικὰ ἰσχυροὺς ὀλιγαρχικοὺς.²

Γιὰ νὰ γίνῃ δυνατὴ ἡ ἀπόλαυση ἀπ' ὅλους τῆς καθολικῆς ἢ «περὶ πάντων» ἀρμοδιότητος, ἐπιτρέποντας συγχρόνως τὴ λειτουργία τοῦ πολιτικοῦ συστήματος,³ τὸ δημοκρατικὸ σχέδιο καθιέρωσε ὡς πρὸς τὰ ἀξιώματα τὴν ἀρχὴ «τοῦ ἐν μέρει ἀρχεσθαι καὶ ἀρχεῖν»,⁴ ἢ, μ' ἄλλα λόγια, τὴν περιοδικὴ διαδοχὴ ὅλων τῶν πολιτῶν στὶς ἀρχές, πὸν εἶναι οὐσιαστικὰ ἢ ἐφικτὴ ἔκφραση τοῦ δημοκρατικοῦ ἰδεώδους «τοῦ μὴ ἀρχεσθαι... ὑπὸ μηθενός».⁵

Ἀπὸ πρακτικὴ ἄποψη ἡ «ἰσοδιανομὴ» τῶν ἀξιωμάτων ἐπιτυγχάνεται μὲ ἕνα ἀριθμὸ συγκεκριμένων μέτρων, τὰ ὁποῖα ὁ Ἀριστοτέλης ἀπαριθμεῖ στὰ *Πολιτικά* του (1317β 17 ἐπ.). Δὲν εἶναι ἡ στιγμή νὰ μελετήσουμε ὅλες αὐτὲς «τίς χαρακτηριστικὲς γιὰ τὴν δημοκρατίαν ἀρχές», ὅπως τὰ ὀνομάζει, παρὰ μόνον τὸ μέτρο πὸν θὰ βοηθήσουν νὰ δοθεῖ μιὰ λύση στὸ πρόβλημα τῆς δημοκρατικῆς μεθοδολογίας γιὰ τὴν πραγμάτωσή της πολιτικῆς ἐλευθερίας ὑπὸ στενὴ ἔννοια. Αὐτὲς εἶναι: α) «τὸ κληρωτὸς εἶναι τὰς ἀρχάς», β) ἡ κατάργηση τοῦ τιμῆματος γιὰ τὴν ἄνοδο στὶς ἀρχές,⁶ γ) ἡ ἀπαγόρευση

ἄσκησης ἀπὸ τὸν ἴδιο πολίτη, τῆς ἴδιας ἀρχῆς, περισσότερες ἀπὸ μιὰ φορὰ, δ) ἡ μικρὴ διάρκεια τῶν ἀρχῶν, τέλος, ε) αὐτὸ πὸν ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἀναφέρει ἀλλὰ θεωρεῖ αὐτονόητο, ἡ συλλογικότητα τῶν ἀρχῶν καὶ ἡ μισθοφορία.

Ἡ φαινομενικὴ ὁμως ριζοσπαστικότητα τῆς δημοκρατικῆς ἰδεολογίας, ὡς πρὸς τὶς ἀρχές, δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικὴ οἰκονομικὴ, ἠθικο-κοινωνικὴ καὶ πολιτιστικὴ κατάσταση τοῦ λαοῦ, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ πραγματικὲς ἀπαιτήσεις του νὰ ὑπολείπονται σημαντικὰ ἀπὸ τὴ θεωρία. Σὲ καθεμία ἀπὸ τὶς ἀνωτέρω ἀρχὲς διαπιστώνει κανεὶς ἐξαιρέσεις πὸν ἀνάγουν τὴ δημοκρατικὴ ἰδεολογία στὸ ἐπίπεδο τῶν πραγματικῶν λαϊκῶν ἀπαιτήσεων. Ἡ κληρονομία λ.χ. ἰσχύει γιὰ ὅλες τὶς ἀρχές, ἐκτὸς ἀπ' αὐτὲς «πὸν δὲν ἀπαιτοῦν οὔτε πρακτικὴ ἐμπειρία οὔτε τεχνικὲς γνώσεις». Ἐπίσης ἀπαγορεύεται ἡ ἐκλογὴ σὲ μιὰ ἀρχὴ δύο φορές, ἐκτὸς ἂν πρόκειται γιὰ τὶς στρατιωτικὲς ἀρχές (ἢ γιὰ τὴν προεδρία τοῦ Θεωριοῦ).⁷ Τέλος, ἡ ἀρχὴ τῆς ὀλιγοχρονιότητος τῶν ἀρχῶν ὑπόκειται σὲ ἐξαιρέσεις. Ὅλες αὐτὲς οἱ ἐξαιρέσεις πὸν ἰσοδυναμοῦν οὐσιαστικὰ μὲ ἰσάριθμες παραιτήσεις τοῦ λαοῦ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἐλευθερία, ὑπὸ στενὴ ἔννοια,⁸ διαπιστώνουμε ὅτι ἀφοροῦν τὶς ἀρχές πὸν θεωροῦνται ὡς οἱ σπουδαιότερες: τὴ στρατηγία (μὲ διάρκεια ἐνὸς ἔτους) ὡς τὰ μέσα τοῦ IV αἰῶνα, καί, ἀπὸ τὸ 354 π.Χ., τὴν προεδρία τοῦ Θεωριοῦ, πὸν εἶναι καὶ ἡ μακροχρονιότερη: τρία χρόνια μὲ δυνατότητα ἐπανεκλογῆς. Ἐξ αἰτίας τοῦ ἐκλόγιμου καὶ μακροχρόνιου χαρακτήρα τους, οἱ παραπάνω ἀρχές ἀπόκτησαν μεγάλη σημασία στὶς πολιτικὲς διαδικασίες τῆς δημοκρατικῆς πόλης. Στὴν Ἀθῆνα ὁ Περικλῆς διατέλεσε στρατηγὸς δεκαπέντε χρόνια συνέχεια, καὶ ὁ Φωκίων ἐξελέγη σαπέντα πέντε φορές, ἐνὼ ὁ Ἀρχύτας ὁ Ταρυντικός ἐπτά. Τὸ ἴδιο ἐπαναλήφθηκε μὲ τὸν πρόεδρο τοῦ Θεωριοῦ στὴν Ἀθῆνα ἀπὸ τὸν Εὐβούλο καὶ ὕστερα.

Γ. Συνεπῶς ἡ πολιτικὴ ἄποψη τοῦ ἀδιεξόδου πὸν μαρτυρεῖται στὶς δημοκρατικὲς πολιτείες τοῦ IV αἰῶνα, δὲν ὀφείλεται στὴ στέρηση ἀπὸ τοὺς εὐπατρίδεις τῶν ἀξιωμάτων πὸν παραδοσιακὰ τοὺς ἀνήκεται. Κατὰ τὴν γνώμη μας ἡ αἰτία τοῦ ἀδιεξόδου βρίσκεται ἀλλοῦ. Εἶδαμε ὅτι γιὰ τὶς, νεοπλουτικὴ καὶ θητικὴ, τάξεις πὸν κυριαρχοῦν στὶς οἰκονομικὰ προηγμένες πόλεις τοῦ IV αἰῶνα—καὶ στὶς λαϊκὲς συνελύσεις τῆς δημοκρατίας—τὰ πολιτικὰ ἀγαθὰ

1. Ἰσοκράτης, *Περὶ Εἰρήνης*, 52. Βλ. καὶ Θουκυδίδης, III, 36· VI, 14. Ὁ Ἀριστοφάνης παρομοιάζει τὰ διατάγματα τῆς Ἐκκλησίας μὲ μεθυσμένον ἄνθρωπο, βλ. *Ἐκκλησιασμοί*, 137-139.

2. Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1318α 14-22.

3. *Οπ. παρ.*, 1302β 20 ἐπ.

4. *Οπ. παρ.*, 1317β 2-3, 14-38.

5. *Οπ. παρ.*, 1317β 15.

6. Ἡ συμμετοχὴ ὅλων τῶν ἐλευθέρων στὶς ἀρχές, προϋποθέτει τὴν κατάργηση τοῦ τιμῆματος. Ἡ δημοκρατικὴ ἰδεολογία ἀρνεῖται τὴν ἐφαρμογὴ ὁποιασδήποτε ἀρχῆς στὴν γέννησιν τοῦ γένους ἢ στὸν πλοῦτο πὸν θὰ ἀποσκοποῦσε στὴ νομιμοποίηση τῆς πολιτικῆς ὑπεροχῆς τῶν γνησίων. Βλ. Πλάτων, *Πολιτεία*, 556 C-D· 560 E· 562 C-E· Ἰσοκράτης, *Ἀρεοπαγιτικός*, 21 ἐπ. Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1301α 30-43· 1301β 1-5· 1307α 19-24.

7. Ὁποσδήποτε, τὰ κατόπτα κοινωνικὰ στρώματα διεκδικοῦσαν τὴν συμμετοχὴ τους σ' ἕνα μέρος ἀπὸ τὶς ἀρχές. Ἰδίως τὸν IV αἰῶνα, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ κατώτερα ἀξιώματα θὰ καταληφθοῦν ἀπὸ τὰ θητικὰ καὶ μεσαία στρώματα τῆς πόλης καὶ τῆς ἐπαύρου. Βλ. G. Contogiorgis, *La crise du pouvoir à Athènes au IV siècle av. J. C.*, Paris, 1973, σελ. 53 ἐπ.

8. Ἀριστοτέλης, *Ἀθηναίων Πολιτεία*, XXVIII, 1· Θουκυδίδης, II, 37, 1.

9. Ξενοφώντας, *Ἀπομνημονεύματα*, III, 7, 6· Ἀριστοφάνης, *Ἐκκλησιασμοί*, 289-310· *Σφήκες*, 300-311· Ἀριστοτέλης,

έχουν πολύ μεγαλύτερη σημασία από όσο για τὰ ἀγροτικά στρώματα τῆς δημοκρατικῆς τάξης. Συνεπῶς καὶ ἡ «περὶ πάντων» ἀρμοδιότητα, πού τελικὰ εἶναι ἡ «περὶ πάντων» ἀρμοδιότητα τῶν λαϊκῶν συνελεύσεων, δὲν ἔχει γιὰ τοὺς μὲν καὶ τοὺς δὲ τὸ ἴδιο περιεχόμενο. Τὰ ἀγροτικά λαϊκὰ στρώματα, διασκορπισμένα στὴν ὑπαιθρο, δὲν διαθέτουν, ὅπως εἶδαμε, τίς κατάλληλες ἐπικοινωνιακές κλπ. συνθήκες, οὐτε ἐπαρκῆ ἐλεύθερο χρόνο γιὰ νὰ διαμορφώσουν μιὰ πὺρ προχωρημένη ἰδέα τῆς ἐλευθερίας, πού θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ἀπειλήσει τὴν πολιτικὴ ὑπεροχὴ τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων.¹ Ἀρκοῦνται σ' ἓνα ἐλάχιστο τῆς «περὶ πάντων» ἀρμοδιότητας, τόσο πού νὰ τοὺς ἐπιτρέπει νὰ αἰσθανθοῦν πολιτικὰ αὐτόνομα καὶ νὰ μὴν μειώνονται σὲ τίποτα σὰν μέλη τῆς συγκεκριμένης πολιτικῆς κοινωνίας.²

Τὸ ἐλάχιστο αὐτὸ περιλαμβάνει τὴν κυριαρχία στὶς συνελεύσεις τοῦ λαοῦ, καὶ στὰ δικαστήρια.³ Ὅμως ἡ κυριαρχία στὶς λαϊκὲς συνελεύσεις (καὶ στὰ δικαστήρια) δὲν πρέπει νὰ συγγέεται μὲ τὸ αἷμα τῆς καθολικῆς ἢ «περὶ πάντων» ἀρμοδιότητας πού συναντήσαμε στὴν ἐξέταση τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν πολιτικοῦ περιεχομένου τῆς δημοκρατικῆς ιδεολογίας. Τὰ κατώτερα ἀγροτικά στρώματα ἀρκοῦνται νὰ ἔχουν τὸν τελευταῖο λόγο πάνω στὰ σπουδαιότερα ζητήματα τοῦ κράτους, ἀφήνοντας στοὺς ἀρχόντες ἓνα μεγάλο περιθώριο πρωτοβουλίας. Ὡστε, μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ μὲ βεβαιότητα ὅτι τὸ πολιτικὸ περιεχόμενο τῆς ιδεολογίας τῶν ἀγροτικῶν λαϊκῶν στρωμάτων δὲν ἔθεσε σπουδαία προβλήματα στοὺς εὐπατρίδες, σ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ V καὶ τοῦ IV αἰώνα. Στὶς ἀγροτικὲς δημοκρατίες «οἱ ἀρχεῖς ἀσκοῦνται πάντα ἀπὸ τοὺς βελτίους», γράφει ὁ Ἀριστοτέλης, «μὲ τὴ συναίνεση τῶν λαϊκῶν στρωμάτων τὰ ὅποια δὲν φθοῦν τοὺς ἐπικεῖς».⁴

Ἄλλ' ὅ Σαγυρίτης πάει ἀκόμα μακρύτερα. Ὑποστηρίζει ὅτι στὶς μέρες τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, «πομπόνων τις ὀλιγαρχίαι ἀρκεῖ νὰ μὴν ἐμποδίζονται στὴν ἐργασία τους καὶ νὰ μὴν στερεοῦνται τὰ ὑπάρχοντά τους».⁵ Ὁ ὑπανιγμός αὐτὸς εἶναι σύμφωνος μὲ ὅ,τι εἶπαμε παραπάνω γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἰδέας τῆς ἐλευθερίας στοὺς λαϊκοὺς ἀγροτικοὺς πληθυσμούς. Ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς εὐπατρίδες, οἱ ὅποιοι, ἂν ἐξαίρεσσε μερικὰ τὴν περίοδο τῆς ἡρωικῆς βασιλείας, ταύτιζαν πάντοτε τὴν ἐλευθερία μὲ τὴ διαδοχὴ στὴν ἀπόλαυση τῶν τιμῶν

καὶ τὴν αὐτοκυβέρνηση, ἡ ἀγροτικὴ λαϊκὴ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας, ἐλλείπει ἀρκετὰν προσδόν, ἐξελίχθηκε ἀργά. Ἀκόμα καὶ τὸν IV αἰώνα, οἱ κοινο-νικοοικονομικοὶ ὅροι καὶ οἱ ἐπικοινωνιακές συνθήκες, μὴ ἔχοντας οὐσιαστικὰ ἐξελιχθεῖ, δὲν μπόρεσαν νὰ παρακολουθήσουν τὰ πολιτικὰ αἰτήματα τῶν θητικῶν στρωμάτων τῆς πόλης καὶ τῶν λιμινίων. Γι' αὐτὸ, ὅπως συμπεραίνει ὁ Ἀριστοτέλης, «καὶ τὰς ἀρχαίας τυραννίδας ὑπέμειναν καὶ τὰς ὀλιγαρχίας ὑπομένουσιν ...»⁶ στὴν ἐποχὴ του.

Ἀντίθετα, ἡ θητικὴ ἀστικὴ τάξη προχώρησε πολὺ μακριὰ τὴν ἐννοία τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας ἔτσι πού νὰ γίνεи κατὰ τὰ λεγόμενα τοῦ Ἀριστοφάνη «δεσπότης», «οἰκία ἡ πόλις ... θεράποντες οἱ στρατηγοί».⁷ Ἐκφραση αὐτὴ ἀποδίδει πολὺ παραστατικὰ τὸ περιεχόμενο τῆς «περὶ πάντων» ἀρμοδιότητας τῶν λαϊκῶν συνελεύσεων, ὅπως διατυπώθηκε στὶς ριζοσπαστικὲς δημοκρατικὲς πολιτείες τοῦ IV αἰώνα. Σ' αὐτὲς ὁ λαὸς ἐκκλησιάζεται *«γιὰ νὰ βουλευθεῖ γιὰ ὅποιονδήποτε πρόβλημα καὶ δὲν ἀρνῇ νὰ στοὺς ἀρχόντες καμιά ἐξουσία ἀπόφασης, ἀλλὰ μόνο τὴν προπαρασκευὴ τῶν ἀποφάσεων τοῦ λαοῦ»*.⁸

Ὡστόσο ἀκόμα καὶ αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη τῆς δημοκρατικῆς ιδεολογίας πρὸς τὴν οὐσιαστικὴ ἀπογύμνωση τῶν ἀρχῶν ἀπὸ ἀποφασιστικὲς ἐξουσίες, θὰ μπορούσε νὰ μὴ διαταράξει τὴν εὐθραυστὴ «ἰσορροπία» μὲ τοὺς εὐπατρίδες, ἂν ἡ «εἰσηγητικὴ» ἐξουσία τῶν ρητόρων καὶ ἡ ἐκτέλεση τῶν ἀποφάσεων παρέμενε σ' αὐτοὺς. Ποιὰ ὑπῆρξε ἡ θέση τοῦ δήμου στὸ σημεῖο αὐτό; Εἶδαμε ὅτι σύμφωνα μὲ τὴ βασικὴ δημοκρατικὴ ἀρχὴ τῆς ἰσηγορίας, ὅποιοσδήποτε πολίτης μπορεῖ νὰ πάρει τὸ λόγο καὶ νὰ ἐκθέσει τίς ἀπόψεις του στὴν Ἐκκλησία τοῦ δήμου, πού τελικὰ

6. Πολιτικά 1318β 17 ἐπ. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ στὴν πολιτικὴ ιδεολογία τῶν ἀγροτικῶν λαϊκῶν στρωμάτων ὀφείλεται περισσότερο στὴ γενικότερη ἐξέλιξη τῶν ἰδεῶν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, παρά στὶς τοπικὲς οἰκονομικὲς κλπ. συνθήκες. Ἀνάμεσα στὶς δημοκρατικὲς (ὅπως καὶ στὶς ὀλιγαρχικὲς) τάξεις τῶν ἑλληνικῶν πόλεων ἀναπτύχθηκε ἓνα σύστημα στενῆς ἰδεολογικῆς ἀλληλεγγύης, πού διευκολύνθηκε ἀπὸ τὸ διπολικὸ διεθνὲς σύστημα κυριαρχίας τῆς ἐποχῆς. Ἡ Ἀθῆνα (καὶ ἡ Σπάρτη μὲ τίς ὀλιγαρχίες) ἦταν ὁ ρυθμιστὴς καὶ ὁ κύριος ἐπικρατοῦς τῆς ἰδεολογικῆς αὐτῆς ἀλληλεγγύης τὴν ὁποία, οἱ «τοπικὲς» δημοκρατικὲς τάξεις ἀποδέχτηκαν μὲ ἀντάλλαγμα τὴν εἰσαγωγὴν συμπληρωματικῆς ἀσφάλειας γιὰ τὴ σταθερότητα τοῦ καθεστώτος. Μὲ τίς συνθήκες αὐτὲς τὸ πολιτεῖα «εἰσάγονταν», δὲν ἐγκαθιδρύονταν μὲ βάση τίς κοινωνικοοικονομικὲς τοπικὲς συνθήκες. Βλ. G. Contogiorgis, *La théorie des révolutions chez Aristote*, Paris, 1975, σελ. 298 ἐπ.

7. Ἰσπεῖς, Ὑπόθ. I, 6.

8. Ἀριστοτέλης, Πολιτικά, 1298α 28-32· 1300α 3 ἐπ.· 1317β 25 ἐπ. Μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα μιλάει καὶ ὁ Ξενοφῶν στὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ (II, 1, 9): «Ὁ λαὸς θέλει νὰ μεταχειρίζεται τοὺς ἀρχόντες του, ὅπως ἐγὼ τοὺς δούλους μου. Ὅπως ἐγὼ θέλω οἱ δούλοι μου νὰ μοῦ ἐτοιμάζουν ὅλα ὅσα ἔχω ἀνάγκη καὶ μὲ φθονία, χωρὶς ὅμως νὰ ἀγγίζω τίποτα οἱ ἴδιοι, τὸ ἴδιο καὶ ὁ λαὸς θέλει οἱ ἀρχόντες του νὰ τοῦ προμηθεύουν ὅλα τὰ ἀγαθὰ πού εἶναι δυνατόν, χωρὶς οἱ ἴδιοι νὰ ἀπολαμβάνουν κανένα».

Πολιτικά, 1291β 17-20· 1303β 12-13· 1304α 24-27· 1319α 29-41.

1. Ἀριστοτέλης, Πολιτικά, 1292β 25 ἐπ.· 1319α 29.

2. Ὁπ. παρ., 1319α 3 ἐπ. «μηδὲν ἑλαιοτικὸν τοῦ πληθους».

3. Ἀριστοτέλης, Πολιτικά, 1298α 25 ἐπ.· 1318β 22 ἐπ.

4. «τοῦ δήμου βουλομένου», Πολιτικά, 1318β 33-34.

5. Πολιτικά, 1318β 18-20.

θὰ ἀποφασίσει γιὰ τὴν προσφορότερη λύση.¹ Στὴν πράξη ὅμως, ἀκόμα καὶ στὶς ριζοσπαστικὲς δημοκρατίες, τὸ βῆμα μονοπωλεῖται ἀπὸ τοὺς πῶς ἱκανοὺς ἢ τοὺς πῶς φιλόδοξους πολίτες. Γιατί ἡ Συνέλευση τοῦ λαοῦ εἶναι οὐσιαστικά ἀνίκανη νὰ βουλευθεῖ μόνη σὰν πλῆθος καὶ ἀναζητεῖ τὸν ἐκφραστή της, τὸν προστάτη της, ὁ ὁποῖος θὰ δώσει μορφή καὶ συνέχεια στὶς ἐπιθυμίες της.²

Ποιὸς ὅμως θὰ γίνῃ ὁ «προστάτης» τοῦ δήμου, πὺλὸς ἢ δημοποιοῦναι τὰ αἰτήματά του; Ἀσφαλῶς ὄχι πᾶς οἱ εὐπατρίδες, γιατί οἱ ἐπιθυμίες τους ἀντιτίθενται ριζικά στὴν τελευταίου τύπου δημοκρατία. Ὁ Γερο-δολιγαρχικὸς ἐκφράζει παραστατικά τοὺς λόγους τῆς δυσπιστίας τοῦ θητικοῦ λαοῦ πρὸς τοὺς εὐπατρίδες. «Ἄν οἱ χρηστοὶ «ἐλεγον καὶ ἐβουλευόντων», γράφει, θὰ ἐπιφύλασσαν τὰ ἀγαθὰ γιὰ τὴν τάξιν τους, ὅχι ὅμως καὶ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ λαοῦ. Ἐνὼ δὲν κατέχει τὴν «εἰσηγητικήν» ἐξουσία, ὁ «πονηρὸς» ἄνθρωπος προσπαθεῖ νὰ βρεῖ τὶς λύσεις πὺλὸς φελοῦν αὐτὸν καὶ τοὺς ὁμοίους του.³ Μὲ παρόμοιο τρόπο ἐκφράζεται καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, μόνον ἀντὶ τοῦ «πονηροῦ» συναντᾷ τὸν «δημαγωγόν». Τὰ πρόσωπα ὅμως δὲν ἀλλάζουν. Κατ' αὐτὸν οἱ ἡγέτες πὺλὸς θὰ ὁδηγήσουν τὸ λαὸν κατὰ τῆς ἐξουσίας τὸν «βελτιστὸν» θὰ προέλθουν ἀπὸ τοὺς κόλπους τῶν νεοπλουτῶν. Συνεπῶς ἂν ἡ ἐπιβίωση τῆς «διοικητικῆς» ἐξουσίας (ἀρχόντων), καὶ μάλιστα ἡ συγκέντρωση ἐνὸς μέρους τῆς ἐπιβίωσης τῆς στὴν «εἰσηγητικὴν ἐξουσίαν», δείχνει τὰ ὅρια μέσα στὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ κινηθοῦν οἱ πολιτικὲς ἐπιθυμίες τῆς θητικῆς ἀστικής τάξης, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι τὸ ἴδιο πράγμα θὰ συμβεῖ μὲ τὰ ἐμποροβιοτεχνικά κοινωνικά στοιχεῖα τῆς δημοκρατικῆς τάξης. Οἱ ἀρχαῖες πηγὲς ἀναφέρονται στοὺς νεόπλουτους ἢ τοὺς δημαγωγούς ἢ τοὺς πονηροὺς, ἀδιύκρικτα,⁴ γιὰ νὰ προσδιορίσουν τὴν κοινωνικὴ προέλευση καὶ προπαντὸς τὴν επαγγελματικὴ ἀπασχόληση αὐτῶν πὺλὸς κατέχουν στὴν πράξιν τὴν «εἰσηγητικὴν ἐξουσίαν». Ἡ ἀποστέρηση ἀπὸ τοὺς εὐγενεῖς οὐσιαστικῆς πολιτικῆς ἐπιβίωσης «ὀφείλεται», σύμφωνα μὲ τὸν

Ἀριστοτέλη, «στὴν δρᾶσιν τῶν δημαγωγῶν: στὶς δημοκρατικὲς πολιτεῖες πὺλὸς κυβερνῶνται σύμφωνα μὲ τοὺς (πάτριους) νόμους. Παρατηροῦμε ὅτι δὲν ἐμφανίζονται δημαγωγοί, ἀλλ' εἶναι οἱ «βέλτιστοι» πὺλὸς κατέχουν τὶς πρῶτες θέσεις. Ἀντίθετα, ἐκεῖ ὅπου ἡ κυρίαρχη ἐξουσία δὲν ἀνήκει στοὺς (πάτριους) νόμους,⁵ ἡ πρωτοβουλία ἀνήκει στοὺς δημαγωγούς. Γιατί ὁ λαὸς γίνεται μόναρχος, ἕνα σῶμα παρ' ὅλον ὅτι εἶναι συντεθειμένους ἀπὸ ἕνα πλῆθος». Συμβαίνει τότε στὴν πράξιν οἱ δημαγωγοὶ «ἀνὰ γίνονται σπουδαῖοι λόγῳ τῆς κυριαρχίας τοῦ λαοῦ ἐπὶ ἀπάντων» καὶ τῆς δικῆς τους, στὴ γνῶμιν τοῦ πλῆθους, γιατί ἡ μᾶζα ὑπακούει σ' αὐτούς».⁶

Ὡστόσο ἡ ἄποψη αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ ὁδηγήσει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ διαδικασία γιὰ τὴ λήψιν τῶν ἀποφάσεων στὶς λαϊκὲς συνέλευσεις στηρίζεται σὲ μὴ καθαρὰ ἀντιλογικὴ ἢ ἀκόμα καὶ ἀρνη-σικυριακὴ σχέση τοῦ λαοῦ πρὸς τοὺς ῥήτορες. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ μὴ διαλεκτικὴ πολιτικὴ διαδικασία πὺλὸς προηγείται ἀπὸ τὴν ψηφοφορία, πὺλὸς γίνεται μῦροςτὰ στὸ πλῆθος, καὶ στὴν ὁποία μετέχουν πέρα ἀπὸ τοὺς γνωστὸς ῥήτορες καὶ ἄλλοι πολῖτες, ἀνάλογα μὲ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς συζητουμένης ὑπόθεσης.⁷ Ὡστόσο ὅμως ὁ λαὸς δὲν ὑπακούει «ἀνεὺ ὄρων» στοὺς φορεῖς τῆς «εἰσηγητικῆς ἐξουσίας». Ὡπως σωστὰ παρατήρησε ὁ Γερο-δολιγαρχικὸς καὶ διατύπωσε παραστατικά ὁ Διόδωρος,⁸ «οὐ γὰρ ὁ λέγων κύριος τοῦ πλῆθους, ἀλλ' ὁ ἄρχος ἐθίζει τὸν ῥήτορα τὰ βέλτιστα λέγειν χρηστὰ βουλευόμενος». Μὴ παραπλήσια ἄποψη ἐκφράζει καὶ ὁ Πλάτωνας,⁹ λέγοντας ὅτι τὸ πλῆθος «περὶ τὰ βήματα προσίτων βομβεῖ τε καὶ οὐκ ἀνέχεται τοῦ ἄλλα λέγοντος». Ὁ Δημοσθένης, τοποθετώντας τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων τοῦ ῥήτορα καὶ τῆς Συνέλευσης τοῦ λαοῦ στὶς σωστὲς τὸν βάσεις, λέει: «Ὅταν σᾶς μιλῶ... ἐγὼ ἢ ὁποιοσδήποτε ἄλλος, ἀπὸ σᾶς τοὺς ἰδίους (τὸν συνηγμένο λαὸν) νὰ ζητᾶτε τὰ ἔργα. Ἀπὸ τὸ ῥήτορα μὴ ζητᾶτε παρὰ νὰ σᾶς δώσει τὴν ὅσο τὸ δυνατόν καλύτερη γνῶμιν».¹⁰ Ἄλλ' ἡ αὐξημένη ἐπιβίωση τῶν ῥητόρων στὴ δημοκρατικὴ πολιτεία δὲν τὸν παρότρυνε νὰ προσανατολίσων, ἐπίσης, τὶς πολιτικὲς τοὺς ἐπιθυμίες πρὸς τὰ θεσμοθετημένα ἀξιώματα. Δὲν ἐπιδιώκουν παρὰ τὶς «ἄσμε-» ἀρχές, πὺλὸς ἔχουν ὅμως ἄσμε σχέση μὲ τὴν ἄσκηση τῆς «εἰσηγητικῆς ἐξουσίας», ὅπως λ.χ. ἡ ἀρχὴ τοῦ βουλευτῆ, κλπ. Τὰ μεγάλα παραδοσιακά ἀξιώματα, ὅπως τοῦ στρατηγοῦ, τοὺς ἀφῆνουν ἀδιά-

1. Αἰσχίνης, *Κατὰ Τιμόχαρον* 27· *Κατὰ Κτησιφῶντος* 220· Ἀριστοτέλη, *Ἀθηναίων Πολιτεία*, XLV, 1, 4· LXVIII, 1-2, 3· Θουκυδίδην, II, 37, 1.

2. Ἀριστοτέλη, *Ἀθηναίων Πολιτεία*, XXVIII, 1, 2· *Πολιτικά* 1292a 28-31· Πλάτωνα, *Πολιτεία* 564 D· 565 E· *Ψευδο-Ξενοφῶν*, *Ἀθηναίων Πολιτεία*, I, 6, 8.

3. I, 6.

4. *Πολιτικά*, 1318b 34.

5. Ὁ ὅρος «νεόπλουτος» εἶναι καθοριστικὸς τῆς προέλευσης τοῦ πλουτοῦ ἀπὸ τὶς βιοτεχνικὲς καὶ τὶς ἐμποροβιοτεχνικὲς δραστηριότητες (μὲ τὴν ἔννοια πὺλὸς τὶς προσδιορίζουμε ἄλλοι). Ἀντίθετα ὁ «ἀρχαιοπλουτος» ἔλκει τὴν οἰκονομικὴν του εὐδαιμονία ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴν μεγάλην ἔργα ἰδιοκτησία. Ὁ νεόπλουτος, κυρίως ὁ βιοτέχνης, καὶ ὁ θῆτης χαρακτηρίζονται ὡς πονηροὶ καὶ ἀεστοί, ἀνεπίδεκτοι ἐνάρετος βίου, ἐξαιτίας τῆς επαγγελματικῆς τους ἐνασχόλησης. Τέλος, ὁ νεοπλουτικὸς καταγωγῆς πολιτικὸς ἡγέτης ὀνομάζεται δημαγωγός μὲ τὴν κακὴ ἔννοια τῆς λέξης.

6. Πλάτωνα, *Νόμοι*, 714 A.

7. *Πολιτικά*, 1292a 7-13.

8. Ὁπ. παρ., 1292a, 25-28· Πλάτωνα, *Πολιτεία*, 564 D. Δημοσθένη, I· *Ὀλυνθιακός*, 30-31· *Κατὰ Ἀριστοκράτην*, 206-209.

9. Θουκυδίδην, III, 38 ἐπ.

10. XIII, 31, 2. Βλ. ἐπίσης Θουκυδίδην, II, 65, 68.

11. *Πολιτεία*, 564 D. Βλ. καὶ Δημοσθένη, I· *Ὀλυνθιακός*, 30-31· *Κατὰ Ἀριστοκράτην*, 206-209.

12. *Περὶ τῶν ἐν Χερρονήσῳ*, 75.

φορους, γιατί τοὺς ἀπομονώνουν ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία τοῦ δήμου. Πράγματι τὸν IV αἰώνα σ' ἀντίθεση μὲ τοὺς προηγούμενους αἰῶνες, ἡ ἄρνηση τοῦ λαοῦ νὰ στρατευθεῖ¹ καὶ ἡ ἀνάθεση τῆς ἀσφάλειας τοῦ κράτους σὲ μισθοφορικό στρατό,² συνέβαλαν σημαντικά στὴν ἀπώλεια ἀπὸ τοὺς εὐπατρίδες τῆς ἐπιρροῆς τοὺς πάνω στὴν πόλη³ καὶ στὴν ἀνάδειξη σὲ ξεχωριστὴ «ἀρχή» τῆς ρητορικῆς, ποὺ μέχρι τότε ταυτιζόταν μὲ τὰ παραδοσιακά ἀξιώματα, κυρίως τοῦ στρατηγοῦ.⁴ Ἀλλ' ἡ πολιτικὴ ἐπιρροή τοῦ στρατιχοῦ δὲν εἶναι αὐτονόητη. Πηγάζει ἀπὸ τὸ ρόλο τοῦ σὴν στρατιωτικοῦ ἡγέτη τῶν στρατευμένων πολιτῶν, καὶ σὴν ρήτορα στὶς συνελύσεις τοῦ λαοῦ. Ἀναγκασμένοι νὰ ἀπουσιάζει συχνὰ στὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις, ἐπὶ κεφαλῆς μισθοφορικῶν στρατευμάτων, ἐπέτρεψε στοὺς ρήτορες νὰ ἀποκαταστήσουν σχεδὸν ἀποκλειστικὴ ἐπαφὴ μὲ τὸ λαό⁵ καὶ νὰ ἐπιχειρήσουν νὰ μονοπωλήσουν τὴν εὐνοιά του. Ὁ Ἀριστοτέλης τοὺς προσάπτει ὅτι κατεθύνουν «τὶς κατηγορίες τους κατὰ τὸν ἀρχόντων» ἐνώπιον τοῦ λαοῦ, «ἰσχυρίζόμενοι ὅτι ἀνήκει ἀποκλειστικά στὸ λαὸ νὰ ἀποφασίσει» γιὰ τὰ πράγματα τῆς πόλης, γνωρίζοντας ὅτι ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ συγκέντρωση κυριαρχίας ἐξουσίας στὸ λαό, τόσο σημαντικότερη θὰ εἶναι καὶ ἡ δική τους δύναμη καὶ ἐπιρροή. Ἀλλὰ ἡ πολιτικὴ αὐτὴ «ἰσοδυναμεῖ γιὰ τοὺς ἄρχοντες μὲ πλήρη ἀπογύμνωση ἀπὸ κάθε ἐξουσία» καὶ γιὰ τὶς ἀρχὲς μὲ τὴν οὐσιαστικὴ κατάλυσή τους.⁶

Γιὰ νὰ γίνουν κατανοητὰ τὰ παραπάνω, σχετικὰ μὲ τὸ πολιτικὸ περιεχόμενο τῆς δημοκρατικῆς ἰδεολογίας, ἰδίως ὅπως ἐξελιχθῆκε στὴν ῥιζοσπαστικὴς δημοκρατίες μετὰ τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο, καὶ γιὰ νὰ ἀντιληφθοῦμε τὴ λειτουργία τοῦ πολιτικοῦ αὐτοῦ συστήματος, δὲν ἄρκει ἡ παραδοσιακὴ διάκριση τῶν ἐξουσιῶν σὲ ἐκτελεστικὴ, νομοθετικὴ καὶ δικαστικὴ, ὅπως τὴ συνέλαβε ὁ Ἀριστοτέλης, περιγράφοντας τὴ δημοκρατικὴ πραγματικότητα τοῦ IV αἰώνα. Πρέπει πρῶτα ἀπ' ὅλα νὰ προσδιορισθοῦν οἱ φορεῖς τῆς καθεμιάς ἐξουσίας, μ' ἄλλα λόγια ἡ φύση τοῦ πολιτικοῦ συστήματος. Ἀλλὰ εἶναι νὰ ἐπιζητητεῖται ὁ καταμερισμὸς «καθ' ὕλην»

τῆς ἐξουσίας στοὺς διακεκριμένους ἀπὸ τὴν κοινωνία «δυναμικοὺς παράγοντες τοῦ πολιτεύματος» —ὅπως γίνεται στοὺς νεότερους χρόνους, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν Μοντεσκιέ— καὶ ἄλλο στὸν ἴδιο τὸ λαό, ὅπως συνέβαινε στὶς δημοκρατικὲς πολιτείες τῆς ἀρχαιότητος. Ἡ «καθ' ὕλην» διάκριση τῶν ἐξουσιῶν περιλάμβανε τότε: α) τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ δήμου, ποὺ νομοθετοῦσε, διαλεγόταν καὶ ἀποφασίζε, β) τὴ δικαστικὴ ἐξουσία, μὲ κύριο δικαιοδοτικό ὄργανο τὴν Ἡλιαία, εἶδος μικρῆς λαϊκῆς συνέλευσης, καὶ γ) τὴ «διοικητικὴ» ἐξουσία. Σκόπιμα δὲν χρησιμοποιοῦμε τὴν ἔκφραση «ἐκτελεστικὴ» ἐξουσία, γιατί στὴ σύγχρονη ὁρολογία ἀποτελεῖ ἓνα ἄλλο εὐφημισμὸ, ἐνῶ στὴν οὐσία σημαίνει τὴν «κυβερνητικὴ» καὶ τὴ «διοικητικὴ» ἐξουσία τοῦ κράτους. Ἡ «διοικητικὴ» ἐξουσία εἶναι ἡ μόνη ποὺ στὶς δημοκρατικὲς πολιτείες τοῦ IV αἰώνα ἔχει ἀντιπροσωπευτικὸ χαρακτῆρα καὶ περιλαμβάνει ὅλα ἐκεῖνα τὰ διοικητικά, μὲ τὴ σύγχρονη ἔννοια τοῦ ὅρου, ὄργανα τοῦ κράτους, ὅπως ἡ Βουλὴ τῶν πεντακοσίων, οἱ στρατηγοί, καὶ οἱ ἄλλοι κατώτεροι ἄρχοντες, ποὺ ἐνεργοῦν γιὰ τὴν προπαρασκευὴ ἢ γιὰ τὴν ἐκτέλεση τῶν ἀποφάσεων τῶν κυριάρχων λαϊκῶν Συνελεύσεων καὶ κάτω ἀπὸ τὸν ἀδιάκοπο ἑλεγχό τους.

Ἐπὶ πλέον πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ μιὰ ἄλλη διάκριση τῶν ἐξουσιῶν, ποὺ συναντᾶται στὶς δημοκρατίες τοῦ IV αἰώνα, βασισμένη στὴν πολιτικὴ διαδικασία γιὰ τὴ λήψη τῆς ἀπόφασης καὶ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ καταναγκασμοῦ. Περιλαμβάνει: α) τὴν πολλαπλότητα τῶν λύσεων ποὺ προτείνονται ἀπὸ τοὺς πράγματι κατόχους τῆς «ἰσηγητικῆς» ἐξουσίας, δηλ. ἀπὸ τοὺς αὐτοκλήτους ρήτορες στὴν Ἐκκλησίαν τοῦ δήμου καὶ στὴν Ἡλιαία, β) τὴ λήψη τῆς ὁριστικῆς ἀπόφασης ἀπὸ τὶς λαϊκὲς Συνελεύσεις, καὶ γ) τὴν ἐκτέλεση, ὑπὸ στενὴ ἔννοια, τῶν ἀποφάσεων ἀπὸ τὰ ἀντιπροσωπευτικά, συλλογικά καὶ ἐλεύθερα ἀνακλητὰ ὄργανα τῆς «διοικητικῆς» ἐξουσίας. Εἶναι φανερό ὅτι στὰ καλούμενα ἀντιπροσωπευτικά πολιτεύματα τῆς σύγχρονης ἱστορίας, ἡ τελευταία «διαδικαστικὴ» φάση εἶναι διάκριση τῶν ἐξουσιῶν εἶναι ἀνέφικτη. Οἱ «ἰσηγητικὴ» καὶ «ἀποφασιστικὴ» ἐξουσίες ἀνήκουν ἀδιαίρετα καὶ ἅμεσα στὴν κυβέρνηση (ἐκτός ἀπὸ ἓνα μέρος τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας ποὺ ἀφῆνεται στὴ Βουλὴ), ἐνῶ ἡ ἐκτέλεση τῶν κυβερνητικῶν ἀποφάσεων καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῶν νόμων ἀνήκει στὰ ποικίλα ὄργανα τῆς διοίκησης.

Ὅπως δὴποτε ἡ μελέτῃ τῆς δημοκρατικῆς ἰδεολογίας στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα θὰ παρέμενε ἐλλιπὴς, ἂν δὲν γινόταν εἰδικὴ μεθοδολογικὴ ἀναφορὰ στὴν

1. Ἰσοκράτης, *Περὶ Εὐσένης*, 44. Γιὰ τὰ αἷτια καὶ τὰ στάδια τῆς ἐξελίξεως αὐτῆς, βλ. G. Contogiorgis, *La crise du pouvoir à Athènes au IV siècle av. J.C.*, Paris, 1973, σελ. 64 ἐπ. Βλ. ἐπίσης Διόδωρο, XIV, 81, 4-6· 83, 4-7· 84, 3-5.

2. Δημοσθένης, *Α' Φιλιππικός*, 19, 21· Ἰσοκράτης, *Περὶ Εὐσένης*, 48.

3. Ἀριστοτέλης, *Ἀθηναίων Πολιτεία*, XXVI, 1· Δημοσθένης, *Α' Φιλιππικός*, 24, 25· *Ι'* Ὀλυνθιακός, 30.

4. Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1305a 10 ἐπ.· Ἰσοκράτης, *Περὶ Εὐσένης*, 54-55.

5. Ὁ Πλούταρχος βάζει τὸν Φωκίων νὰ λέει: «πολέμου μὲν ὄντος ἐγὼ (ὁ στρατηγός) σὺν, εἰρήνης δὲ γενομένης σὺ (ὁ ρήτορας) ἐμὸς ἄρχεις». Βλ. *Φωκίων*, 16.

6. *Πολιτικά*, 1292a 28-30.

7. Ὁπ. παρ., 1299β 38 ἐπ. 1292a, 30-31. «ὥστε καταλύονται πᾶσαι αἱ ἀρχαί».

8. Βλ. Montesquieu, *De l'esprit des lois*, Ed. Gallimard, Paris (1951) 1970, Κεφ. VI, Βιβλ. XI. Ἐπίσης Γ. Βλάχος, «Ἡ ἐνότης τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας καὶ ἡ διάκρισις τῶν ἐξουσιῶν εἰς τὸ *Πνεῦμα τῶν Νόμων* στὰ *Melanges Merlier*, Ἀθήνα, 1956, σελ. 12 ἐπ.

ἐξέλιξή της μετὰ τὰ μέσα τοῦ IV αἰῶνα καὶ στὰ αἷτια ποὺ τὴν προκάλεσαν.

Ὅπως εἶπαμε στὴν ἀρχή, ἡ δημοκρατικὴ ἰδεολογία διαμορφώθηκε μετὰ τὴν ἀμοιβαία σχέση καὶ ἀλληλεπίδραση τῶν παραγωγικῶν, κοινωνικῶν καὶ πολιτιστικῶν συνθηκῶν καὶ τοῦ ἐπιπέδου ἀνάπτυξης τοῦ ἐπικοινωνιακοῦ συστήματος στὰ πλαίσια τῆς πόλης. Στὴ διάρκεια τῆς ἐργασίας μας αὐτῆς μᾶς δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ ἐξηγήσουμε πῶς καὶ γιὰ ποιοὺς λόγους διαμορφώθηκε διαλεκτικὰ ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας μέσα στὸ συγκεκριμένο χρόνο καὶ τόπο. Ὁ ἀρχαῖος Ἕλληνας ἀντιλήφθηκε ἀπὸ πολὺ νωρὶς ὅτι ἡ «κοινωνικὴ πυκνότητα» πρέπει νὰ κινεῖται ἀνάμεσα σ' ἓνα ἐλάχιστο καὶ σ' ἓνα μέγιστο, ὁ τελικὸς προσδιορισμὸς τοῦ ὁποῖου ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ βαθμὸ ἀνάπτυξης τῆς οἰκονομίας καὶ τοῦ ἐπικοινωνιακοῦ συστήματος. Ἡ πόλη-κράτος δὲν πρέπει νὰ εἶναι πολὺ μικρὴ ὥστε νὰ μὴν ἐπαρκεῖ γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῆς αὐτάρκειας, οὔτε πολὺ μεγάλη ὥστε νὰ διαφεύγει ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῶν μελῶν της. Ἐνα πολυάνθρωπο ἑδαφικὸ κράτος, μὲ τὶς οἰκονομικὲς καὶ ἐπικοινωνιακὲς συνθήκες τῆς ἐποχῆς, προσφέρει ἴσως περισσότερες προσόδους ἀπὸ στερήσεις, ἀλλ' ὄχι πρὸς ὄφελος τῆς συνολικῆς κοινωνίας. Γιὰ τὸ δὲν ἐπιφέρει ὑποχρεωτικὰ αὐξήση τῶν ἀντικειμενικῶν δυνατοτήτων πολιτικῆς συμμετοχῆς. Ἡ ἀφθονία εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν στερήσεων ποὺ ἐπιβάλλονται ἀπὸ τὴν ἀδυναμία τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς τεχνικῆς νὰ ἀποκαταστήσουν τὶς ἀναγκαῖες ἐπαφές στὸ συγκεκριμένο χῶρο, ἀνάμεσα στὰ μέλη τῆς κοινωνίας καὶ τῶν μελῶν αὐτῶν πρὸς τὴν ἐξουσία. Μὲ ἀποτέλεσμα: α) τὴν κάθετη μείωση τῆς ἀνάγκης τῶν πολιτῶν γιὰ πολιτικὴ συμμετοχὴ καὶ β) τὴ συγκέντρωση τῶν πολιτικῶν ἀγαθῶν, δηλαδὴ τῆς κυριάρχης ἐξουσίας, στὰ χέρια ἐνὸς ἢ μερικῶν.

Ἡ συνηθισμένη στοὺς ἀρχαίους ἀντιπαράθεση τῆς πόλης πρὸς τὸ «βαρβαρικὸ» κράτος, στηρίζεται χωρὶς ἀμφιβολία στὴν ἰδέα τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας, ποὺ χαρακτηρίζει τὶς ἑλληνικὲς πολιτικὲς κοινωνίες. Ὁ Εὐριπίδης¹ βεβαιώνει πῶς «ὅλοι οἱ βάρβαροι εἶναι δοῦλοι (προφανῶς γιὰ τὸ δὲν αὐτοκυβερνῶνται) ἐκτὸς ἀπὸ ἓναν». Ὁ Ἀριστοτέλης θέλει τὶς βαρβαρικὲς βασιλεῖες ἀπὸ ἄποψη συγκέντρωσης ἐξουσίας, ἐφ' ὅσον μὲ τὶς τυραννίες «ὅμως σ' ἀντίθεση μ' αὐτὲς εἶναι νόμιμες καὶ κληρονομικές.

1. *Ἑλένη*, 275.

Γιὰ τὸ οἱ βάρβαροι εἶναι δουλικότεροι στὰ ἦθη ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες... καὶ ὑπομένουν τὴ δεσποτικὴ ἐξουσία χωρὶς νὰ δυσανασχετοῦν».²

Ὁ προβληματισμὸς αὐτὸς τῶν θεωρητικῶν τοῦ IV αἰῶνα πάνω στὴ φύση τοῦ βαρβαρικοῦ κράτους δὲν ἔχει θεωρητικὴ μόνον ἀξία. Τὴν πολιτικὴ σκέψη τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἀπασχόλησε σοβαρὰ ἡ ἐνδεχόμενη ἀπειλὴ ποὺ ἐγγυμονοῦσε ἡ ἐπεκτατικὴ πολιτικὴ τῆς μακεδονικῆς δυναστείας κατὰ τῆς αὐτονομίας τῆς πόλης-κράτους, παρ' ὅλον ὅτι πολλοὶ τὴν εὐχονταν κατὰ κάποιο τρόπο. Ὁ Ἰσοκράτης, ὁπαδὸς τῆς συνένωσης τῶν Ἑλλήνων, ἀπευθυνόμενος στὸ βασιλὶδι Φίλιππο, τοῦ ὑπενθυμίζει τὴ σύνεση τοῦ ἰδρυτῆ τῆς μακεδονικῆς δυναστείας νὰ ἀφήσει ἥσυχους τὶς ἑλληνικὲς πόλεις «γιατὶ γνώριζε καλὰ, ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν ἦσαν συνηθισμένοι νὰ ἀνέχονται τὴ μοναρχία, ἐνῶ οἱ ἄλλοι λαοὶ δὲν μπορούσαν νὰ ζήσουν χωρὶς νὰ διοικοῦνται ἀπὸ μιὰ δυναστεία τῆς μορφῆς αὐτῆς».³

Ἄλλ' οἱ ἐξορκισμοὶ αὐτοὶ δὲν στάθηκαν ἱκανοὶ ν' ἀναχαιτίσουν τὴν ἐξέλιξη. Ἡ ἐνότητα τοῦ ἑλληνισμοῦ, ποὺ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς θεωρητικὸς εὐχονταν, δὲν ἔβηξε τὴ δομὴ τῆς πόλης, κατάρχησε ὅμως τὴν αὐτονομία της. Ἡ μεταβολὴ τοῦ ἐπικοινωνιακοῦ συστήματος μετέβαλε ὀδυστατικὰ τὴν ὑπάρχουσα σχέση ἀνάμεσα στὶς οἰκονομικοκοινωνικὲς καὶ στὶς πολιτικὲς συνθήκες. Ἐκτοτε ἡ λαϊκὴ ἰδεολογία δὲν εἶναι περισσότερο ἀπὸ ἓνα σύνολο ἰδεῶν, κλπ. ποὺ ἀναφέρονται στὸν περιορισμένο χῶρο τῆς πόλης, στὴν τοπικὴ αὐτοδιοίκηση, στὰ πλαίσια τοῦ «βαρβαρικοῦ» τύπου κράτους ποὺ διαφεύγει ἀπὸ τὶς λαϊκὲς δυνάμεις. Ὁ μονάρχης, ἔχοντας γίνεαι ἀπρόσιτος ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὴ λαϊκὴ φαντασία, ἐπικοινωνεῖ πιά μὲ τοὺς ὑπηκόους του σὲ μιὰ σφαῖρα ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ πραγματικοῦ. Ἡ νομιμοποίηση τῆς μοναρχικῆς ἐξουσίας δὲν ὀφείλεται πιά στὴν ὁμόνοια, ἀνάμεσα στὰ κοινωνικὰ στοιχεῖα ἢ τάξεις, ἀλλ' εἶναι ἀποτέλεσμα ἀποδοχῆς (consensus), μονομεροῦς προσχώρησης τοῦ λαοῦ στὸ θεοποιημένο μοναρχικὸ πρότυπο διακυβέρνησης.

2. *Πολιτικά*, 1285a 18-22: «ἔχουσι δ' αὐταὶ (οἱ βαρβαρικὲς βασιλεῖες) τὴν δύναμιν πᾶσαν παραληψίαν τυραννίον, εἰσὶ δὲ καὶ κατὰ νόμον καὶ πατρικαὶ διὰ γὰρ τὸ δουλικότεροι εἶναι τὰ ἦθη φύσει οἱ μὲν βάρβαροι τὸν Ἕλληνα, οἱ δὲ περὶ τὴν Ἀσίαν τὸν περὶ τὴν Εὐρώπην, ὑπομένουσι τὴν δεσποτικὴν ἀρχὴν οὐδὲν δυσχεραίνοντες».

3. Βλ. καὶ *Φίλιππος*, 107-108: «ἡπίστατο γὰρ τοὺς μὲν Ἕλληνας οὐκ εἰθιμένους ὑπομένειν τὰς μοναρχίας, τοὺς δ' ἄλλους οὐ δυνάμενους ἀνεῖ τῆς τοιαύτης δυναστείας διοικεῖν τὸν βίον τὸν σφέτερον αὐτῶν».